

ADANA ERMENİLERİ (1914-1918)

Feride ÇAVDAR USLU

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyonkarahisar
2007

ADANA ERMENİLERİ (1914–1918)

Feride ÇAVDAR USLU

Y Ü KSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyonkarahisar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Afyonkarahisar
2007

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

ADANA ERMENİLERİ (1914–1918)

Feride ÇAVDAR USLU
Tarih Anabilim Dalı

Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Mayıs 2007

Danışman: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Bu çalışmada, Adana Ermenileri'nin 1914-1918 yılları arasındaki isyan ve faaliyetleri incelenmiştir. Adana'da uzun süredir hazırlıkları yapılan ilk Ermeni isyanı 1909 yılında gerçekleşmiştir. 1914 yılında Adana'daki Ermenilerin faaliyetleri devam etmiş olup, buradaki olaylar çalışmada ele alınmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Ermenilerin isyan ve faaliyetleri önlenemediği için 1915 yılında Tehcir Kanunu çıkarılmıştır. Çalışmanın sonucunda Adana'nın sevkiyat merkezi olarak önemli bir konumda olduğu görülmüştür. Ayrıca tehcir edilen Ermeniler için geri dönüş kararnamesi çıkartılmasıyla da en fazla Ermeni nüfusunun toplandığı yerlerden birinin Adana olduğu tespit edilmiştir.

ABSTRACT

ARMENIANS of ADANA (1914–1918)

Feride ÇAVDAR USLU
Department of Master

Afyonkarahisar Kocatepe University, The Institute of Social Sciences
May 2007

Advisor: Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

In this research, rebels and activities of Adana Armenians between 1914 and 1918 were studied. The first Armenian rebel which has been prepared for a long time took place in 1909. Activities of Adana Armenians continued and these activities were discussed in this paper. Because the Armenian rebels and activities couldn't be prevented in the first years of the World War I., law of forced emigration was issued 1915. It is obviously seen that the transportation center of Adana has a very important position. Besides, passing a descreed of return for Armenians who were emigrated, it is stated that Adana is one of the places in which Armenian population is very high.

TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

imza

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Jüri Üyeleri : Yrd. Doç. Dr. Naci ŞAHİN

: Yrd. Doç. Dr. Şaban ORTAK

Tarih Anabilim dalı yüksek lisans öğrencisiın
..... başlıklı tezini tarihinde
saat..... Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri
uyarınca yüksek lisans yeterlilik tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Yüzyıllar boyu çeşitli toplulukları bir arada yöneten Osmanlı Devleti, farklı etnik yapıdan gelen, farklı din ve kültür sahibi toplumlara karşı geniş bir barış ve hoşgörü anlayışı içerisinde olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Ermeni toplumu Osmanlının diğer unsurları gibi tam bir serbestlik ve huzur içerisinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti içerisinde mümtaz bir cemaat olan Ermeniler XIX. yüzyılın ortalarında hem milliyetçilik akımının etkisiyle hem de batılı ülkelerin kışkırtmaları neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Osmanlı Devleti süreç içerisinde diğer gayri Müslimlere olduğu gibi Ermenilere de bir takım imtiyazlar ve haklar vermiştir. Bir süre sonra bu haklar ve imtiyazlar yeterli görülmemiştir. Ermeni sorunu, ülke içi bir sorun olmaktan çıkıp uluslar arası bir sorun haline gelmiştir.

Araştırma konusu olarak, Birinci Dünya Savaşı Adana Ermenilerini seçmemizin nedeni bu dönem hakkında ayrıntılı bir çalışma bulunmamasıdır. Zira ülkemizde Ermeni meselesi ile ilgili genel çalışmalar olduğu halde özel çalışmalar yetersizdir. Bu çalışmada Adana, özeline inilerek bütünü daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak amacı güdülmüştür. Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden, Maarif Salnamelerinden ve konuyla ilgili telif eserlerden yararlanılmıştır.

Tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti Egemenliğinde Ermeniler; ikinci bölümde Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Adana Ermenileri; üçüncü bölümde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi ve Adana Ermenileri, dördüncü bölümde Tehcir Kararının Adana'da Uygulanması konuları işlenmiştir. Tezde özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde Adana'da yaşayan Ermenilerin batılı devletlerle yaptıkları işbirliği, Adana'nın sevkiyat merkezi olarak önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışmamda beni yönlereinden, değerli vaktini bana ayıran Sayın Hocam Prof. Dr. Sadık SARISAMAN' a, teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Feride ÇAVDAR USLU
Afyonkarahisar
2007

ÖZGEÇMİŞ

Feride ÇAVDAR USLU

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans: 2004 Afyonkarahisar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Lise : 1995 Fethiye Lisesi, Sözel Bölüm

İş/istihdam : Tarih Öğretmeni, 2005-2006 Artı- Oluşum Dershanesi- Fethiye

: Tarih Öğretmeni,2006- 2007 Artı-Oluşum Dershanesi- Fethiye

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: Çerkeş, 19 Ocak 1978

Cinsiyet: Kadın

Yabancı Dil: İngilizce

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
ev.	:eviren
D.H. İ.D.	: Dahiliye Nezareti İdare Kısım
D.H. ř.F.R.	: Dahiliye Nezareti şifre Kalemi
D. H. E.U.M. E.M.N.	: Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
Gös. yer	:Gösterilen yer
Haz.	: Hazırlayan
H.R. M.Ü.	: Hariciye Nezareti Mühimme Kalemi
H.R. S.Y.S.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi
İ. A.Z.N.	: İrade-i Adliye ve Mezahip Nezareti
Mad.	: Madde
M.Ö.	: Milattan Önce
M.M.Z.C.	: Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.N.M.U.	: Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye
T.B.M.M.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınlayan

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ.....	i
ABSTRACT.....	iv
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZGEÇMİŞ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
1. ERMENİLERİN KÖKENİ VE YAŞADIKLARI COĞRAFYA.....	2
2. KİLİKYA ERMENİ KRALLIĞI.....	4
3. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRK- ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	6
I.BÖLÜM.....	10
OSMANLI DEVLETİ EGEMENLİĞİNDE ERMENİLER.....	10
1.ERMENİ PATRIKHANESİ'NİN KURULUŞU.....	10
2. KÜLTÜREL ETKİLEŞİM.....	11
3.ERMENİLER'E VERİLEN AYRICALIKLAR VE HAKLAR.....	14
3.1. Ermeni Milleti Nizamnamesi.....	15
3.2. İmtiyazlar.....	22
3.3. Haklar.....	23
4. 93 HARBİ VE ERMENİ MESELESİ.....	26
5. ERMENİ CEMİYETLERİ.....	29

6. ERMENİ AYAKLANMALARI	31
7. DOĞU VİLAYETLERİ MÜFETTİŞLİKLERİNİN KURULMASI	32
II. BÖLÜM	35
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA ERMENİLERİ	35
1. 1909 ADANA OLAYLARI	36
2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA'DA ERMENİ NÜFUSU ..	46
3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA'DA ERMENİLERE AİT OKULLAR	47
III. BÖLÜM	50
OSMANLI DEVLETİNİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞİ VE ADANA ERMENİLERİ	50
1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE OSMANLI DEVLETİNİN SAVAŞA GİRMESİ	50
2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞLANGICINDA ADANA ERMENİLERİ ..	53
2.1. Ermeni Örgütlerinin Ayaklanma Kararı Almaları	53
2.2 Osmanlı Devleti'nin İyi Niyeti Ve Hoşgörüsü	56
2.3 Ermenilerin Yaptıkları İstihbarat Ve Casusluklar	59
VI. BÖLÜM	61
TEHCİR KARARININ ADANA 'DA UYGULANMASI	61
1.ERMENİ İSYANLARI VE TEHCİR KARARININ ALINMASI	61
2. TEHCİRİN ADANA'DA UYGULANIŞI	66
3. SEVKİYAT MERKEZİ OLARAK ADANA	69
4. ERMENİLERDEN KALAN MALLARA UYGULANAN MUAMELE	71
5. TEHCİR İŞLEMİNİN DURDURULMASI VE GERİ DÖNÜŞ	72
SONUÇ	76

KAYNAKÇA.....	78
EKLER	84

GİRİŞ

Altı yüzyıllık Osmanlı tarihi (1299–1923) ya da Osmanlı Devleti'nin etnik ve dinsel azınlıklara ilişkin tavrını belirleyen dünyaya bakış biçimi nitelenmeye kalkılırsa, akla gelecek ilk sözcük hoşgörüdür. Dinin toplumları keskin çizgilerle ayırdığı dönemde, Osmanlı Devleti'nin yaklaşımı bütün inançlara çok saygılı bir davranıştır. Katolik İspanya kendi Musevi yurttaşlarını ülke dışına attığı, Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlığı seçmek ya da ölmek tercihleri arasında bıraktığı bir dönemde, on binlerce sığınmacıya kapılarını açan Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti sonraki yüzyıllarda da mağdur milletlere ve topluluklara kapılarını açmaya devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na girerken Avrupa'daki gelişmelerden en çok Osmanlı Devleti etkilenmişti. XIX. yüzyılın en önemli gelişmesi, ulusların kendi kaderini belirlemeleri amacını taşıyan milliyetçilik ideolojisi olmuştur. Bu ideoloji doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde birçok isyan çıkmıştır. Sırp ve Yunan ayaklanmalarıyla başlayan ayrılıkçı hareketler önce Balkan uluslarını etkisine almış, daha sonra da Anadolu'ya sıçramıştır. Osmanlı Devleti'nin “millet-i sadıka” olarak nitelediği Ermeniler, devletlerine karşı kışkırtılmaya çalışılmıştır.

Berlin Antlaşması'ndan (1878) sonra hızlanan Ermeni ıslahatı politikası, zamanla yerini bağımsız bir Ermenistan kurma fikrine bıraktı. Bunun için de 20'den fazla dernek kuruldu, yer yer isyanlar çıkarıldı ve suikastlar düzenlendi. En önemlisi de; Anadolu'da Ermenilerin Türkler tarafından öldürüldüklerine dair etkili propagandalar başlatıldı.

1912'den sonra özellikle Çarlık Rusya'sının desteğini alan Ermeniler, 1914'te İngiliz ve Fransızların da katkısıyla önemli başarılar elde ettiler. 8 Şubat 1914'te Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rus elçisi arasında İstanbul'da imzalanan antlaşma, Doğu Anadolu'da Vilayet-i Sitte adı verilen Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Mamuretül-aziz'i iki kesime ayırmaktaydı. Böylece bir Ermeni Devletinin temelleri atılmış oluyordu.¹

Bu şartlar altında Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti bir yandan Kafkaslarda Rusya ile bir yandan da Çanakkale'de ve Filistin'de diğer İtilaf Devletleri kuvvetleriyle çarpışmak zorunda kaldı. Doğuda sadece Rusya ile savaşılmadı. Aynı

¹ Hikmet Özdemir, Yusuf Halaçoğlu ve diğerleri, **Sürgün ve Göç**, Ankara 2004, s.2

zamanda Ermeni ayaklanmalarıyla da uğraşıldı. Ermeni komitelerinin faaliyetleri yüzünden savunmasız Müslüman halk katliama uğradı.

Bir türlü engellenemeyen Ermeni ayaklanmaları hem ülke güvenliğini zaafa uğrattı hem de Kafkas cephesi savaşlarında yenilgilere zemin hazırladı. Sonunda Osmanlı Hükümeti Ermenileri savaş bölgelerinden uzaklaştırmak amacıyla tehcir kararı aldı. Osmanlı Devleti özellikle Doğu ve İç Anadolu'daki Protestan ve Katolik mezhebine mensup olmayan Ermenileri, 26- 27 Mayıs 1915'te aldığı bir kararla savaş bölgesinden uzak olan Suriye'de Şehr-i Zor'a (Deyrizor), Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmına, Urfa sancağının güneyine nakletti.² Bu olay Ermenilerin ve bir kısım çevrelerin Türk milletini haksız olarak suçlamalarına yol açtı.

1. ERMENİLERİN KÖKENİ VE YAŞADIKLARI COĞRAFYA

Büyük çoğunluğu din adamı olan Ermeni tarihçiler, Ermenilerin kökenini kutsal kitaplara dayandırarak, Nuh peygamberin torununun torunu Hayk'ın soyundan geldiğini iddia ederler. Kutsal kitaplar bir tarafa bırakılırsa Ermeniler hakkında tarihin kaydettiği ilk bilgiler ancak M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.³

Ermeni adına ilk defa M.Ö. VI. yüzyılda Pers Kralı I.Darius'un kitabelerinde rastlanılmaktadır. Ermeni ismi, Pers Kralı'nın bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir. Çünkü çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha M.Ö. III. Binyıldan itibaren onların yerleştiği Doğu Anadolu Bölgesi'ne "Armenia" veya "Armanu" denilmekte idi. Başka bir tabirle Ermenilerin bu bölgeye gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de Doğu Anadolu Bölgesi "Armenia" adıyla anılıyordu. İşte Pers hâkimiyeti altında bulunan ve muhtemelen batıdan göçmen olarak gelen bu yabancılara "Armenia bölgesinde oturanlar" anlamına gelen "Ermeniler" ismini vermişti.⁴

Tarihçi Herodot'a göre M.Ö. VII. yüzyılın başlarında batıdan göç ederek Aras nehri bölgesine gelen bazı insan toplulukları Firigyalılarla birlikte İran'a karşı savaşmışlardır. Bu savaşan grupların Firigyalıların bir kolu olan Ermeniler olduğu söylenebilir.⁵ Şemsettin Sami de, Kamüsü-l A'lâm adlı eserinde Doğu Anadolu'da

² Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, 2005, s.65

³ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s. 22

⁴ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri" **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı**, C.VII, Sayı I, (Haziran 2005), s.1

⁵ Hamza Bektaş, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, Bursa 2001, s.15

yaşayan Ermenilerin Hıristiyan dinine mensup olup Kapadokyalılar ve Firikyahlardan olması ihtimalinden bahsetmektedir.⁶

Ermenilerin M.Ö. VI. yüzyılda Suriye kuzeyinde ve Kilikya bölgesinde yaşayan Hitit kavimlerinden olduğunu, oradan kuzey doğuya, Dicle ve Aras nehirlerinin kaynağına göç ederek, Urartuların memleketine gelip buralarda yerleştiklerini iddia edenler vardır.⁷ Diğer bazı kaynaklara göre de Ermeniler, İran ile Türkiye arasındaki yüksek platolarda yaşamış olan Urartularla akraba bir kavimdir. Fakat yapılan son araştırmalar göstermektedir ki Ermeniler ile Urartular arasında ırk ve dil bakımından hiçbir akrabalık yoktur.⁸

Ermenilerin güneyden gelerek Urartu bölgesine yerleşen Haylarla (Hayk), batıdan Anadolu'ya gelen Armenlerin karışımından oluşan Hayk-Armen topluluğu olduğunu savunanlar da vardır.⁹

Kaynaklara göre Ermenistan denilen bölge; M.Ö.521'den itibaren Pers İmparatorluğu'nun bir vilayeti olarak yönetilmiştir. Daha sonra bölge sırasıyla Makedonya İmparatorluğu'nun bir parçası, Selefkitlere bağlı bir vilayet, Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı, V.yüzyılın başına kadar Sasani vilayeti, sonra bir Bizans vilayeti, VII. yüzyılda Arap vilayeti, X. yüzyılda yeniden Bizans vilayeti, XI. yüzyılda da Türklerin egemenliği altında bulunmuştur.

Ermenilerin ilk yaşadıkları Erivan, Gökçe Göl, Nahçıvan, Rumiye gölü kuzeyi ve Maku bölgesine; Asurîler Urartu, İbraniler Ararat, Araplar Harmani yani yüksek memleket derlerdi. Darius Kitabelerinde 'yukarı memleket' anlamına gelen 'Armenia' sözcüğü kullanılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki Armenia coğrafi bir isimdir. Ermeniler de bu coğrafya üzerinde yaşayan insanlardır.¹⁰

Ermeni tarihi yazarlarından Karakasyan, Armenia sözcüğünün eski Sami dilinden olduğunu ve Ararat (Ağrı) Ülkesi anlamına geldiğini ve bunun için İran'lılar Ermenistan'a Ermeniler burada oturduklarından, bu adı verdiklerini yazmaktadır. İlk devirlerde Ermenistan için Hayk'ın ülkesi anlamında Hayastan kelimesi kullanılırdı. Ermeni halkı kendilerine "Hayastan ülkesinde oturanlar anlamında Hay" derlerdi. Fakat

⁶ Şemsettin Sami, **Kamus'ul-Alâm**, C.II, Ankara 1996, s. 845

⁷ Bektaş, **a. g.e.** s.15

⁸ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005,s.2

⁹ Bektaş, **a.g.e.** s.16

¹⁰ Gös. yer

Ermenistan uzun zaman İran'lıların yönetimi altında kaldığından, İranlıların bu ülkeye verdikleri Armenia adı kökleşmiş ve bütün dünyaca tanınmış oldu.¹¹

Ermenistan denilen bölge yüzyıllarca çeşitli devletlerin yönetiminde kalmış ve her zaman büyük devletlerin çarpıştıkları mücadele alanı olmuştur. Burası özellikle kuzeyden inen istilacıların geçit yolu üzerinde bulunmuş, çeşitli akınların göçlerin uğrağı olmuştur. Bu koşullar altında Ermenistan denilen bölgede sürekli bir hükümetin ve özellikle ulusal, birleşmiş, güçlü bir Ermeni varlığının bulunması olanağı yoktur.

2. KİLİKYA ERMENİ KRALLIĞI

Kilikya¹² Ermeni Krallığı'nın tarihini özetlemek için de pek çok kaynağa bakmak mümkündür. Zira bu devletin Anadolu Selçukluları ile, Bizans ile, Suriye ve Irak Atabeylikleri, Haçlılarla, Eyyubiler ve Memluklarla yakın ilişkileri olmuştur.

Kilikya Vasal Ermeni Baronluğu'nun kuruluşunda Bizans Devleti'nin rolü çok önemlidir. Bizans Devleti Ermenileri tehlikeli sınırlarda tampon olarak kullanmıştır. Bizans Kilikya Vasal Ermeni Baronluğu kurulmadan önce, Filaretos, Kogh Vasil gibi Ermeni derebeylerini kendi çıkarları için kullanacağını düşünerek yurt edinmelerine izin vermiştir. Bizans bu Ermeni liderlerini, devletin emrinde Bizans subayı ve yöneticisi olarak kabul etmiştir. Bu bakımdan Ermenilerin kendi topraklarında yeniden toplanmalarına, örgütlenmelerine izin vermiştir. Bizans, soylu Ermeni beylerine her zaman olduğu gibi aslında pek de önem arz etmeyen titrler, ünvanlar vererek, sınırlarda "limes" olarak iskân etme siyasetini gütmüştür.¹³

O tarihlerde Bizans için tehlikeli bölge Şam ile Halep sınırındır. Çünkü İslam tehlikesi bu yönden gelmektedir. Bizans geleneksel politikasına göre, Kilikya Ermenilerinin Doğu Ermenileri gibi Bizans adına ve Bizans'ı korumak için, Toros Dağları kalelerine, Kilikya Ovasına yerleşmelerine göz yummuştur.¹⁴

Aslında ticarete daha elverişli, verimli topraklara ihracat yapabilecek doğal limanlara sahip olmak Ermenilerin de çok işine geliyordu. Ancak, Bizans hiçbir zaman Kilikya'yı gözden çıkarmamıştı. İmparatorluk içinde azınlık olarak yaşayan Ermeni

¹¹ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul 1992, s.11

¹² Kilikya Bölgesi, günümüzdeki Adana ve Mersin çevresidir. Bundan sonra Kilikya olarak belirtilen bölge bu şehirlerin olduğu yerler olarak belirtilecektir. Kamuran Gürün, **Ermeni** Dosyası, Ankara 1985, s.24

¹³ Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara 1990, s.12

¹⁴ Kaşgarlı, **a.g.e.** s.13

toplumu Bizans için “dulos” (kul)dur. Devletin hizmetkârıdır. Bizans asla, ne doğu Ermeni derebeylerini ne de Kilikya Ermeni baronlarını yasal olarak muhatap kabul etmemiştir. İmparatorluluğun çökmesine kadar, Ermeniler üzerindeki haklarından vazgeçmemiş, Kilikya’da kurulan yeni Ermeni Devletini de tanımamıştır. Kilikya’daki Ermeni faaliyetlerini “iç kargaşalık”, “bir kısım dulosun ayaklanması, baş kaldırması” olarak nitelemiştir.¹⁵

Ermeni tarihçisi Avedis Sanjian bu devletin kuruluşunu ve siyasi hayatını şu şekilde özetlemektedir:

*“Ermeni Kilisesi, Bizans Kilisesinden ayrıldıktan sonra Ermeni nasyonalizminin temeli ve milli birliğin ana unsuru haline geldi. Bu durumun idrakinde olan Bizans imparatorları ve ruhbanı, asimilasyon politikalarının gereği olarak sadece Ermenistan’ın feodal ailelerini ortadan kaldırmakla yetinmeyip Ermeni Kilisesinin otonomisini de yok etmeye çalışmışlardır. Bu gayeye varmak için, her türlü ikna yoluna, tehdide ve hepsinin üstünde zulme başvurmuşlardır.”*¹⁶

VII. yüzyılın sonlarından XI. yüzyılın ortalarına kadar süren, Arap fetihleri, Ermeni-Suriye münasebetlerinde yeni bir dönem açmıştır. 639-640’larda başlayan ilk akınları sırasında Araplar, sadece çeşitli bölgeleri yağmayla yetinmemişler aynı zamanda binlerce yerli ahaliyi Fırat’a mücavir topraklara özellikle Urfa, Antakya ve Kuzey Suriye’ye nakletmişlerdir. Bizans politikasının aksine, Araplar Ermenistan’ı işgal ettikleri yerlerde Hıristiyanlığa karşı büyük bir hoşgörü göstermişlerdir.¹⁷

XI. yüzyılın başlarında Kilikya Ermeni prensliğinin zayıflığından istifade eden Bizans, bölgeyi adım adım işgale başlamış ve toprakların beylerine Sivas, Kayseri ve Kapadokya’da arazi vermiştir. Bu beylerin, gittikleri yerlere büyük bir Ermeni göçü de olmuş, aynı bölgede daha evvel yerleşmiş Ermenilere iltihak etmişlerdir. Bu bölgelerde bazı Ermeniler, Bizans imparatorlarınca büyük şehirlere vali veya ordu komutanı olarak gönderilmişlerdir. Merkezi otorite zayıfladıkça, bu şekilde görevli Ermeniler imparatorlukla bağlarını koparmaya başlamışlardır.

Kilikya Ermeni prensi Reuben tarafından kurulan ve 1080 yılında bağımsızlığını ilan eden Baronluk Bizans ile İslam coğrafyası arasında kurulan Ermeni prensliklerinin en mühimi ve en uzun ömürlüsü olmuştur. Bu devletin doğuşu, haçlılarla ve bunu

¹⁵ Kaşgarlı, a.g.e. s.13

¹⁶ Gürün, a.g.e, s.25

¹⁷ Gös. yer.

takiben kurulan Urfa, Antakya, Trablus, Frank prenslikleri ve Kudüs Latin Krallığı ile ilişkilerinin tarihi Suriye’de Ermenilerin istikballeri bakımından bir dönüm noktası teşkil eder.¹⁸

Doğuştan itibaren, kuvvetli devletlerle çevrili olan Ermeni Baronluğu ancak kısa süreli barış dönemleri görebilmiştir. Kilikya Baronluğu, Orta Doğudaki Latin hegemonyasının tedricen ortadan kalkmasından sonra da önemli bir Hıristiyan Devlet olarak durumunu muhafaza edebilmiştir. Hatta Prens II. Leon (1187–1219) durumunu o derece kuvvetlendirmiştir ki Alman İmparatoru VI. Henry ve Papa III. Celestin kendisine bir kraliyet tacı göndermişlerdir. Böylece tarihi Ermenistan’daki bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Ermeniler, Akdeniz kıyılarında sadece yeni bir yurt kurmakla kalmamışlar eski krallıklarını da ihya etmişlerdir. II. Leon zamanında en kudretli devrine erişen Kilikya Devleti Isauria’dan¹⁹ Amanoslara kadar genişlemiştir. Bu dönemde bu bölge Ermeni nüfus yoğunluğu nedeniyle “Küçük Ermenistan” olarak da adlandırılmıştır.²⁰

1342 yılına kadar Kilikya Krallığı Ermeni asıllı Reuben ve Hetum sülalerince yönetilmiştir. Son Hetum Kralı Leon IV, erkek varisi olmadığından, ülkesini Kıbrıs Kralı II. Henry’nin yeğeni Guy de Lusignan’a bıraktı. Böylece Kilikya tacı Ermeni prenslerinden bir Fransız ailesine geçmiş ve Ermeni Krallığı da Latin idaresinde bir ülke haline dönüşmüştür. 1375 yılında Memlukların, hükümet merkezi Sis’i işgal etmeleri üzerine Kilikya Ermeni Krallığı Memluk İmparatorluğuna ilhak edilmiş oldu. Sis’in düşmesinden sonra Memluklar 40.000 kadar esiri beraberlerinde götürdüler. Bunların bir kısmı Halep’te iskân edildi.²¹ Bu şekilde Kilikya Ermeni Devleti’nin üç asırlık bir siyasi varlığı sona ermiş oldu.

3. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TÜRK- ERMENİ İLİŞKİLERİ

İlk Türk-Ermeni ilişkileri XI. yüzyılda başlamıştır. Bundan önce ise Abbasi ordularında hizmet eden Türk kumandanlar ile ailelerin, Ermenilerle ilişkileri olmuştur.²² Selçukluların fethinden önce Anadolu’nun doğusunda Bizans’a tabi iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat Hanedanı’nın elindeki Ani

¹⁸ Gürün, **a.g.e.**, s.26

¹⁹ Isauria, bugünkü Antalya vilayetinin bulunduğu bölge. Gürün, **a.g.e.** s.26

²⁰ Gürün, **a.g.e.** s.26

²¹ Gürün, **a.g.e.**, s.27

²² Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983, s.42

prensliği, diğeri de Ardzurini ailesinin başında bulunduğu Van Gölü'nün doğusundaki Vaspuragan prensliğidir.²³ Bizans Devleti'nin imparatoru II.Basileios (976-1025) doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak ve İslam ülkelerine doğru sınırlarını genişletmek için doğudaki küçük Ermeni prensliklerini ortadan kaldırarak, Ermeni halkını Orta Anadolu ve Sivas'a zorunlu göçe tabi tutmuştur. Böylece Bizans sınırları Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişlemiştir.²⁴

Selçuklularla Ermeniler arasındaki ilk ilişkiler 1015–1020 yıllarında Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği bir keşif seferi sırasında başlamıştır. Bu yıllarda Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na tabi durumdaydılar. Selçuklu Türkleri Doğu Anadolu'ya fetihlere başladığı zaman, bölgede bağımsız bir Ermeni siyasi oluşumuyla karşılaşmadılar. Nitekim Ermeni toprakları Bizans hâkimiyetindeydi. Bu tarihlerde Türklerin Anadolu'ya yönelik fetih hareketleri başlamıştır. Selçukluların akınları karşısında Bizans Devleti de doğu sınırlarının güvenliğini garanti altına almak için 1045 yılında Ani prensliğine son vermiştir. Hatta Bizans, buradaki halka mezhep ve ırk farklılığı sebebiyle her türlü zulmü yapmış, Ağır vergiler koymuş, dini kurumlarına ve Gregoryen kiliselerine saldırmıştır. Bu düşmanlık, Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmelerine kadar sürmüştür.

Selçuklu orduları, Malazgirt Zaferi'nden (1071) sonra birkaç yıl içinde Anadolu'yu baştanbaşa alarak Marmara sahillerine kadar ilerlediler. Gerçekten de Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere karşı kötü yönetimi, Türk fethini kolaylaştırmıştır. Rumlaştırılmaya ve Ortodokslarılmaya zorlanan Ermeniler Türklere kucak açmışlardır.²⁵

Ermeniler, uğradıkları Bizans baskısı nedeniyle Türklerin Anadolu'ya gelmelerini bir bayram havası içerisinde karşılamışlardır. Nitekim Selçuklular Bizans'ın ezmeye ve yok etmeye çalıştığı Ermeni kilisesini korumaya başlamış, Ermeni kilisesine manastırlarına ve ruhban sınıfına Bizans tarafından konan ağır vergileri kaldırarak bunları vergi dışında tutmuşlardır.²⁶

²³ Erol Kürkçüoğlu, “*Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri*”, **Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Ankara 2003, s.335

²⁴ Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s.337

²⁵ Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s.339

²⁶ Metin, **a.g.e.** s.31

Ermeni ruhani lideri Selçukluların bu tutumu karşısında Sultan Melikşah'ı ziyaret ederek şükranlarını sunmuştur. Ermeniler Selçuklular döneminde gerek toplum olarak varlıklarını gerek din ve kiliselerini koruyabilmişlerdir.

Selçuklular, uyguladıkları miri toprak sistemi ile mülkiyeti devlete, tasarrufunu köylüye bırakarak Müslümanlarda olduğu gibi Ermenileri de fiilen toprak sahibi yapmışlardır. Anadolu Selçuklu idaresinde yaşayan Rum, Ermeni ve Süryaniler ne dinlerini ne de milliyetlerini değiştirmeye zorlanmamışlardır.²⁷

Selçuklu hâkimiyetindeki Ermenilerden devlet yönetiminde görev alanların sayılarının fazla olmadığı bilinmektedir. Böyle bir durumla karşılaşılması Selçuklu Devleti'nin onlara devlet kapılarını kapattığı anlamına gelmemektedir. Çünkü az da olsa devlet kademesinde çalışan Ermenilere rastlanılmaktadır. Örneğin, I.İzzeddin Keykavus döneminde Eserü'd-Devle Arslan bin Simpat bin Yuri adında bir Ermeni'nin "emir" olarak görev yaptığı bilinmektedir.²⁸ Diğer taraftan Sinop donanmasının başına Hayton adında bir Ermeni reis tayin edilebilmiştir. Ayrıca Melikşah döneminde de Selçuklu hizmetinde 7 bin Ermenin bulunduğu, Anadolu Selçuklularının da yardımcı kuvvet olarak Ermenilerden yararlandıkları bilinmektedir.²⁹

Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında şöyle demektedir: "*Melikşah'ın kalbi Hıristiyanlara karşı şevkat ve iyilikle doluydu. İsa'nın evlatlarına çok iyi davrandı. Ermeni halkına refah barış ve mutluluk getirdi.*" Aynı yazar Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'ın ölümü üzerine, "*Kılıç Aslan'ın ölümü Hıristiyanları yasa boğmuştur. Zira bu Sultan yüksek karakterli ve hayırsever bir insandı.*" demektedir.³⁰ Yine Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan, Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar tarafından hamî ve kurtarıcı olarak tanınıyordu.³¹

Selçuklu Türklerinin Ermenilere ne kadar iyi davrandıkları Taşirk ailesi gibi bazı Ermeni beylerinin kendiliklerinden Müslümanlığı kabul etmelerinden ve Türklerle birlikte Bizanslılara karşı savaşmalarından da bellidir. Türkler, Müslüman olmayan unsurların yaşadıkları toprakları kendi ülkelerine kattıklarından bu bölge halkı ile

²⁷ Kürkçüoğlu, a.g.m. s.340

²⁸ Mehmet Ersan, "*Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar*", **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2001, s.11

²⁹ Ersan, a.g.m. s.11

³⁰ Urfalı Mateos, **Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev.M. Halil Yinanç, Ankara 1962, s. 197

³¹ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, C.I, İstanbul 1995, s.145

“*Zimma*” adı verilen bir anlaşma ile onların haklarını güvence altına almışlardır. Bu şekilde güven altına alınan halka ‘Zimmi’³² denilmektedir. Böylece diğer dinlerden olan insanlara o zamana kadar tanık olunmamış bir hoşgörü ile davranılmıştır. Bu dönemin büyük düşünürlerinden Yunus Emre ve Mevlana’nın 72 ulusa bir gözle bakan ve “ne olursan ol yine gel” diyen insanlık ve hoşgörüye dayalı felsefelerini de bu çerçevede değerlendirmelidir. Hıristiyanlar arasında mezhep kavgaları ve özellikle Bizans’ın Ermenilere yaptığı zulüm ve baskı göz önünde tutulduğunda bunun ne denli insanca bir yaklaşım olduğu ortadadır.

³² Zimmi: İslam Devleti tebaasından olan ve haraç veren Hristiyanlar, Yahudilerdir. Ferid Develioğlu, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Yay. haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara 1998, Zimmi uyrukların hukuki statülerinin ana kaynağı İslam hukukundaki “zimmet” kavramına dayanır. Dar’ül harp’de yaşarken, kendilerine cihad açılacak ehlikitap topluluklar cihad öncesi haraç ve cizye ödeyerek İslam egemenliğini kabule yavaşlarsa zimmi olular. Gülnihâl Bozkurt, **Alman ve İngiliz Belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)** Ankara 1996, s.7

I.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ EGEMENLİĞİNDE ERMENİLER

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş devresinde Ermeniler çoğunlukla Kilikya'da ve Doğu Anadolu ile Kafkasya bölgelerinde küçük krallık ve beylikler halinde veya İran, Bizans, Gürcü, Selçuklu Devletleri ve diğer küçük devlet ve beyliklerin tebaası olarak yaşıyorlardı.

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, Batı Anadolu bölgesinde başlamıştır. Orhan Gazi 1324 yılında Bursa'yı devletine merkez yaptıktan sonra Kütahya'daki Ermenilerin çoğunu ve Ermeni ruhani liderini Bursa'ya nakletmiştir.³³

Bunlar çoğunlukla Kilikya Krallığının dağılması üzerine Kilikya'dan Karaman'a ve Kütahya'ya oradan da Bursa'ya geçen Kilikyalı Ermenilerdi. Gerek bu devrede ve gerekse daha sonra Osmanlı ülkesi içindeki Ermeni azınlığı her zaman devletin en çok güvendiği unsurlardan biri olmuştur.

Osmanlı-Ermeni ilişkileri İstanbul'un fethinden (1453) sonra yeni bir döneme girdi. Fatih Sultan Mehmet Ermenilere tam bir dini serbestlik verdi. Ticaret ve zanaatkârlıkla uğraşan Ermenilerden önemli bir nüfus İstanbul'a nakledildi.

Bu sırada Ermeniler Kafkasya'da, Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da nüfus bakımından her yerde azınlık olmak şartı ile Türk devlet ve beyliklerinin yönetimi altında idiler. Ermeniler bu devirde müstakilen siyasi, sosyal bir teşkilata sahip değillerdi.³⁴

1.ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN KURULUŞU

Anadolu beyliklerinin en küçüklerinden biri iken kısa sürede bir dünya devleti olan Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren tebaasına adalet ve hoşgörü içinde davrandığı, genel olarak tarihçilerin hem fikir oldukları bir konudur.

³³ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri**, Ankara 1967, s.57

³⁴ Koçaş, **a.g.e.** s.58

V. yüzyılda Eçmiyazın'de kurulan Gregoryen Kilisesi'ne ve mezhebine bağlı olan Ermeniler'in Osmanlı yönetiminde Bursa'nın başkent olmasından (1326) sonra, ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmalarına izin vermiş, Kütahya'da bulunan ruhani merkezlerini Bursa'ya nakletmiştir. Fatih Sultan Mehmet ise 1461'de Bursa'da bulunan Ermeni Piskoposu Ovakim'i İstanbul'a patriklik makamına oturtmuştur. Fatih, Samatya'daki Sulu manastır isimli kiliseyi de Ermenilere tahsis etmiştir. Ermenilerin din bakımından yönetimini patrikhaneye vermiştir. İşte bundan sonra Anadolu'nun birçok şehrinde yaşayan Ermeniler İstanbul'a getirildiler. Anadolu'da kalanlar ise kale bekçiliği ile görevlendirilmişlerdir. Örneğin Sis (Kozan) Sancağı'nda yer alan Anavarza, Pars-bert, Küpdere, Lemberd kaleleriyle Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan ve çok önemli bir stratejiye sahip Gülek kalesi, Ermeni muhafızlarına bırakılmıştı. Bu şekilde devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Ermeniler, Osmanlı devletince kendilerine tanınan bu hoşgörüye karşılık verdikleri hizmetten dolayı "Millet-i Sadıka" unvanını kazanmışlardır.³⁵

Kaynaklara göre, Fatih Sultan Mehmet'in Ermeniler'e gösterdiği bu özel ilginin sebebi olarak daha İstanbul'un Fethinden önce Bursa'da Ermeni Patriği Ovakim'in Padişaha "*İstanbul'u alarak bütün dünyaya hükmeden bir hükümdar olacağını müjdelemiş olması*" gösterilmektedir.³⁶

Tarihlerinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri bu ilgi, Ermeniler'i hakikaten Osmanlı Devletine ve Türk milletine samimi olarak bağlamıştı. Daha sonraları gerek Yavuz Sultan Selim, gerek Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde fethedilen her ülkeden Ermeniler İstanbul'a akın etmişlerdir. İstanbul'un en şöhretli tüccar ve sanatkârları Ermenilerden oluşmuştur.

XIX. yüzyıl ortalarına kadar beş yüz sene devletin en güvenilir unsurlarından birisi idiler. Devletle münasebetlerinde sorun yaşamadıkları gibi, beraber yaşadıkları Türklerle ilişkileri de iyi olmuştur. Aynı köy veya şehirde yaşayan Türkler ve Ermeniler birbirlerini en çok seven ve kaynaşan iki unsur olmuşlardır.

2. KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Türklerle Ermeniler, Osmanlı Devleti yönetiminde yıllarca gayet dostane bir şekilde yaşamışlardır. Toplumsal ve dostane ilişkilerin sonucu olarak da birbirlerinden

³⁵ Halaçoğlu, a.g.e, s.16

³⁶ Koçaş, a.g.e. s.59

kültürel anlamda etkilenmişlerdir. İki toplum arasındaki etkileşim o kadar derin olmuş ki geleneklerinden giyim tarzlarına, dillerinden günlük yaşantılarına kadar birçok benzerlikler ortaya çıkmıştır.

1835–1839 arasında Türkiye’de bulunan Helmuth von Moltke İstanbul’da Osmanlı Seraskeri Mehmet Hüsrev Paşa’nın Ermeni tercümanı ve ailesinden bahsederken, Ermeniler hakkında şunları yazar: *“Bu Ermenilere hakikatte Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hıristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunu üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır.”*³⁷

Ayrıca Türk şehirlerinde kapı komşu bir arada yaşayan Türk ve Ermeni ailelerinin birbirlerine ne kadar güven duydukları, birbirlerine ne derecede dostluk hisleri ile bağlandıklarını bilmekteyiz.

Kültürel etkileşimi sağlayan en etkili unsur dildir. Ermeniler ile Türkler arasında etkileşimin en belirgin yaşandığı alan dil unsuru olmuştur. İki toplumda da kişilerin fiziksel özelliklerine veya vücudunun belirgin bir özelliği ya da iyi bilinen bir karakter özelliğine göre lakap takılmaktadır. Örneğin, mumyakmaz Nikola, Nikola’nın hiç mum yakmadığını; cimriliğini; sobaburnu Garabed, Garabed’in uzun burunlu olduğunu göstermektedir.³⁸ Yine Ermenilerle Türkler arasında kelime alış-verişlerinin olduğuna rastlamaktayız. Argoda kullanılan *bızdık* (çocuk), *moruk* (yaşlı erkek), *oski* (altın para) gibi kelimeleri Türkler tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca yerel manada da Türklerin Ermenilerden etkilendiği görmekteyiz. Örneğin, Erzurum’da *‘antik’* kül içinde gömülü ateş, Muş’da *‘kut’* tavuk yemi, Artvin’de *‘marmaş’* ince tülbentten yapılmış başörtüsü anlamında kullanılan kelimelerdir.³⁹

³⁷ Hemuth von Moltke, **Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 3.bsk. İstanbul, 1999 s.43

³⁸ Gürsoy Şahin, *“Amerikalı Bir Misyonerin XIX.Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme” Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı, C.VII, S.I, (Haziran 2005), s.206*

³⁹ Cafer Ulu, *“Türk- Ermeni Sosyo-Kültürel Etkileşimi: Dil ve Edebiyat Örneği” Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, C.I, (Ocak 2007), s.512*

Dinlerine, dillerine düşkün olan Ermenilerin içinde Türkçe bilmeyen evinde Türkçe konuşmayan, Türk gelenek ve göreneklerini aynen Türkler gibi benimsemeyen Ermeni ailesi ya hiç yoktu veya zikredilmeyecek kadar azdı.⁴⁰

Ermenice bilmeyen Ermeniler ise pek çoktu. Birçok Ermenice gazete ve kitap Ermeni alfabesi ile Türkçe yayınlanıyordu. Okulları vardı ama kendi istekleri ile Türkçe eğitim yapıyorlardı. Kilisedeki ayinlerini bile genellikle Türkçe yaparlardı.

Toplumsal gelenekleri en yoğun ve katıksız bir şekilde yaşatan grupların başında köylüler gelmektedir. Küçük kasabalarda ilişkilerin daha yakın yaşandığını düşünürsek, köylerde de bu iki ayrı unsurun birçok şeyi ortak kullandığını görmekteyiz. Türk köylü kıyafeti ile Ermeni köylü kıyafeti birbirine çok benzemektedir. Yaşanılan yörenin özelliğine göre kadınların saçlarını örttükleri, yine kadınların ‘kına’ adı verilen fundanın yaprakları ile saçlarını, ellerini ve ayaklarını kırmızıya boyadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca atların yele ve kuyruklarını da kına ile kırmızıya boyadıklarını anlaşılmaktadır.⁴¹

Sosyal yaşam içinde Ermenilerin, kadın- erkek ilişkileri ve düğün merasimleri de Türklerin adetleriyle örtüşmektedir. Ermenilerde, Türklerde olduğu gibi gelin ve damat adayının düğünden önce görüşmeleri toplumda hoş karşılanmazdı. Evlilik, anne ve babanın uygun gördüğü kişilerle gerçekleştirilirdi. Evlenme süreci de aynı Türklerdeki gibi, önce erkeğin kızı görmesi sonra söz ve nişan, ardından da bayram günleri hariç olmak üzere düğün tarihinin belirlenmesi ile devam ederdi.⁴² Kaynaklara belirtildiğine göre Rus Ermenisine göre Türk Ermenisi, Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı, itibarıyla çok güçlü ve hür idi.⁴³

Asırlarca beraber yaşadıkları Türklerin kültürel yönden nüfuzu altında kalan Ermeniler, XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren âşık şiiri ile tanışmışlardır. Böylece Türkçe söyleyen âşıklar ve şairler yetişmiş, zevklerine uygun gelen bu edebiyat tarzıyla da aynı şekil ve üslupta Ermenice eserler ortaya koymuşlardır.⁴⁴ Evliya Çelebi Muş’daki Ermeni kilisesinden bahsederken oradaki Ermeni âşıkların da Türkçe şiirler yazdığını dolaylı yönden anlatır. Şair Nabi, çağdaşı Hakki mahlaslı Erzurumlu Moses adlı bir

⁴⁰ Kocaş, a.g.e. s.59

⁴¹ Şahin, a.g.m. s. 208

⁴² Ulu, a.g.m. s.509

⁴³ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehciri**, Van 1990, s.13

⁴⁴ Muhittin Eliaçık, “*Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslami Görüşler*”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, C. III, (Ocak 2007), s.264

Ermeni şairinden bahseder. Ayrıca Hıristiyan olduğu anlaşılan, Şuşalı bir Ermeni aileye mensup Mirza Can da bir başka Ermeni şair ve âşığıdır.⁴⁵

Ermeniler Türk kültürünü bu kadar iyi benimseyip eser ortaya koymakla Türk kültürüne de bir bakıma hizmet etmişlerdir. Türk saz şairleri için kullanılan *âşık* kelimesi zamanla *-k* yumuşatılarak Ermeni saz şairleri için *âşug* şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶

Bu âşıkların muhibb-i ehl-i beyt (Alevi) ve özellikle de Bektaşî olmaları adettendi. Böylece Bektaşîlik adeta âşıklığın zaruri gereklerinden biri olmuştur. Âşıklığın gereği konumunda bulunan Bektaşîlik Ermeniler arasında yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda Ermeniler arasında değişimler görülmeye başlanmıştır. Sonradan Müslümanlığa geçerek din değiştiren Ermeni âşıklara örnek verecek olursak, Civan Ağa, Abgar, Aşık Vartan, Mahcubi, Sarkis Zeki en önemli kişilerdir.⁴⁷

3.ERMENİLER'E VERİLEN AYRICALIKLAR VE HAKLAR

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sekiz yıl sonra, 1461'de Batı Anadolu'daki Ermeni Piskoposluğu'nu çıkardığı bir fermanla İstanbul Patrikliğine dönüştürmesi Fatih'in ve Osmanlı Sultanlarının gelecek vizyonu ve diğer dinlere gösterdiği hoşgörünün çok açık bir örneğidir. Müslüman dinine mensup bir hükümdarın başka bir dinin üyeleri için ruhani riyaset makamı tesis etmesi, ne Sultan Mehmet'ten önce ne de sonra görülmüştür.

Bu büyük hoşgörü ve iyi niyet Fatih Sultan Mehmet'ten sonra da devam etmiştir. Diğer gayrimüslim topluluklarında olduğu gibi, Ermenilerin de dini ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamıştır. Ermeniler gerek yönetimde, gerek sanat alanında ve gerekse ticari hayatta çok önemli bir yer edinmişler ve toplumun en müreffeh sınıflarından biri haline gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne sadakatleri, Türk adetlerini benimsemeleri hatta iyi Türkçe konuşmaları Ermeni vatandaşlarının Osmanlı Devleti'nde çeşitli resmi veya özel devlet işlerine atanmalarına neden olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda Ermeni asıllı mühtedi Mehmet Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet

⁴⁵ Eliaçık, *a.g.m.* s.263

⁴⁶ Eliaçık, *a.g.m.* s.264

⁴⁷ Eliaçık, *a.g.m.* s.265

adamları, XVIII. yüzyılda Divrik’li Düzyan soyundan saray kuyumcuları ve sonradan Darphane nazırları, Şaşyan ailesinden saray hekimleri, XIX. yüzyılda Dadyan ailesinden Baruthane nazırları görülür.⁴⁸

Ermeni halkı imparatorluğun çeşitli yerlerinde kale bekçiliği veya benzeri hizmetlerde de bulunuyorlardı. Bunun karşılığında bir kısım vergilerden muaf tutulmuşlardır. Örneğin, Çukurova’yı Orta Anadolu’ya bağlayan tarihi boğazdaki Gülek kalesinde 1523’te oturan Ermeniler yaklaşık olarak 875 kişi kale hizmetlerinde çalıştıklarından olağanüstü vergilerden (avarız) affedilmişlerdir.⁴⁹

Ermenilerin Türklerle aralarındaki tek fark askerlik hizmetinden muaf tutulmalarıydı. Son asırlara kadar sahip oldukları bu muafiyet yüzünden Türkler pek sık olan savaşlarda zayıf vere vere iktisaden ve nüfuz bakımından gelişmeden mahrum bulunurlarken, Ermeniler ve diğer azınlıklar imparatorluğun ticari ve iktisadi hayatına hâkim olmuşlardır. Nüfusları artmış, köklü ve devamlı iş yapma olanağı bulmuşlardır.⁵⁰

Bunlardan da anlaşıldığı üzere; Türklerle Ermeni’ler öylesine iç içe idiler ki Ermeni ve Türk ayrımı yapılmaksızın Ermeniler Osmanlı Devleti içinde rahat ve huzur içinde yaşamışlardı.

3.1. Ermeni Milleti Nizamnamesi

Fatih Sultan Mehmet’in 1461’de tanıdığı hak ve imtiyazlardan 400 yıl sonra 1863’de “Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan” adıyla Ermenilere yeni bir imtiyaz daha verilmiştir.⁵¹

1857-1859-1860’da Patrikhanede toplanan meclisler tarafından birçok tartışmalardan sonra hazırlanmış olan Ermeni Milleti Nizamnamesi, Ermeniler için çok uygun ve önemli esasları ihtiva ediyordu. 29 Aralık 1841 tarihli bir irade ile 27 Ermeni temsilciden oluşan bir meclis kurulmuş ve millet işlerinin idaresi bu meclise verilmiştir. Ancak bu uygulama devam edememiştir. 25 Kasım 1842’de Patrikliğe geçen Asdvazadur uzaklaştırıldı.

1844’de tarihinde yerine, İzmir marhasası Matyos Çubukciyan geçti. Kendisi, Türkiye Ermenileri ile Eçmiyazin Katogigos’u arasında kesilmiş olan siyasi ilişkileri

⁴⁸ Göyünç, a.g.e. s.50

⁴⁹ Göyünç, a.g.e. s.51

⁵⁰ Koçaş, a.g.e. s.60

⁵¹ Süslü, a.g.e. s. 9

iyileştirmeye çalıştı. Türkiye'deki kiliselerde, katogigosların adlarının da anılmasını emretti.⁵²

1847'de Patrikhane'de iki meclis kuruldu. Bunlardan birisi 14 ruhani üyeden oluşan 'Meclisi Ruhani', diğeri de yarısı Amira'lardan⁵³ ve diğeri yarısı san'at erbabından teşekkül eden 20 kişilik 'Yüksek Meclis' idi.⁵⁴

1850'de milli bir nizamname düzenlenmesi için bir encümen kuruldu. Düzenlenen proje çeşitli nedenler yüzünden bir süre geciktikten sonra 1863 yılı Martının yirmi dokuzuncu günü hükümetçe onaylandı.⁵⁵ Bu nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasi, toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açması ve o zaman Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine karşı ne kadar hoşgörülü olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Ermeni Milleti Nizamnamesi

Ermenilere iç yönetim açısından ayrıcalık tanıyan bu nizamnameyi aynen aktarmayı yararlı buluyoruz.

Birinci Bend

Vatandaşlardan her birinin millete ve milletin de o kişilerin her birine yapılması gerekli görevleri olduğu gibi anılan kimselerden her birinin millete ve milletin de onların her birinde hukuku vardır. Bundan dolayı gerek millet ve gerek millet kişileri ortak görevleri ile birbirine bağlı olmak birinin yapması gerekenler diğlerinin hukuku, yani milletin görevleri millet kişilerinin, yine adı geçen kişilerin görevleri de, milletin hukukudur.

İkinci Bend

Vatandaşların görevleri, evvela her birinin millet ihtiyaçları için gerekli masraflara ortak olması, sonra milletin istediği hizmetleri isteğiyle üzerine alması, daha sonra milletin kararlaştırılmış tedbirlerine uymada başkalarına örnek olması hususlarından ibaret olup, kişilerin bu vatandaşlık görevleri, milletin hukukudur.

⁵² Uras, **a.g.e.** s.158

⁵³ Amira; Ermeni toplumunda sosyolojik tabakalaşma içinde 'amira' adı verilen maddi bakımdan zengin idari bakımdan etkili bir zümre bulunmaktadır. Ermenilerin her bakımdan gelişmesinde bu sınıfın önemli bir rolü olmuştur. Mustafa Murat Öntüğ, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi" **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, C.III. (Ocak 2007), s. 313

⁵⁴ Uras, **a.g.e.** s.159

⁵⁵ Bozkurt, **a.g.e.** s.181

Üçüncü Bend

Milletin yapılması gerekli görevleri evvela kişilerin kültürel ve maddi ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret etmek, sonra Ermeni kilisenin inanç ve efsanelerine leke ve zarar getirmemek, ondan sonra da insanoğullarına ayrıca lazım olan öğrenim ve eğitimi her sınıf erkek ve kız çocuklarına eşitlik üzere öğrettirmek, dördüncü olarak kilise ve hastane ve okul ve bezeri yapıları ve milli bağışları şen ve mamur halde tutmak ve bunların gelirlerinin bervefki şer'i arttırmak ve masraflarını makul suretle karşılamak, beşinci olarak milli görevlere daimi olarak bağlı olan kimselerin durumlarını düzeltmek ve geleceğini temin etmek, altıncı olarak yoksulluk içinde bulunan fakirleri şefkatle kayırmak, yedinci olarak vatandaşlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları adaletle halletmek kısacası milletin ilerlemesine canla başla çalışmak hususlarından ibaret olup milletin bu görevleri de vatandaşların hukukudur.

Dördüncü Bend

Milletçe temsilcilikle görevlendirilip onun yerine karar veren ve anılan ortak görevlerin nizamla uygun olarak yapımı ve tamamlanması hususuna bakan ve idareci tayin olunan hükümete Milli İdare adı verilip Osmanlı ülkesinin büyük şehirlerinde Ermeni Milletinin dâhili işlerinin görülmesi ve İdaresi, Devlet-i Aliye tarafından özel imtiyaz ve nizamname ile anılan hükümet sorumluluğu üzerine bırakılmıştır.

Beşinci Bend

İdare, milletçe olmak için temsilcilik usulü üzere olması lazım gelir.

Altıncı Bend

Temsilcilik usulü üzere teşkil olunan Milli İdarenin esası görevlerin ve hukukunun başıdır ki, hakkaniyetin başlangıcı olup oyların çokluğu ile karar verilir ve bu da kanuna uygundur.

Nizamnamede Patrik'in görevleri şu maddelerle gösterilmiştir.

İstanbul Patriğinin görevleri şunlardır:

Sekizinci madde – Patriğin vazifesi Esas Nizamname hükümlerine uyarak hareket ve bir de anılan nizamnamenin diğer bütün işlerini tamamen yapılmasına dikkat ve nezaret etmek hususlarında ibarettir. Patrik, kendisine gelen işleri tartışılarak karar verilmek üzere ait olduğu meclise yollar. Ve bir mecliste kararlaştırılan maddeye dair

kendisinin kararları ve diğler resmi yazıları o meclis tarafından imza ve tasdik olmadıkça geçerli ve yürürlükte olamaz.

Ama acele bir iş ortaya çıkıp da görülmesi ve halli için meclis gününe beklenmek veya olağüstü meclisi davet etmek mümkün olamaz ise Patrik o konuda sorumluluğu üzerine alarak kendi başına gerekli olanı yapmaya yetkili ise de, bu hali usulü üzere kayıt ettirmeye ve tasdik olunmak üzere adı geçen meclise, gelecek toplantıda bildirmeye mecburdur.

Dokuzuncu madde - Patrik, kendi yokluğu sırasında millet meclislerinde verilen kararlara ait evrakı imza etmeden önce o kararlara dair görüşlerini açıklayıp kararları yeniden gözden geçirebilirse de görüşmelerde tasdik olunan kararı Esas Nizamname hükümlerine aykırı bulmadıkça adı geçen evrakı imzadan kaçınamaz.

Onuncu madde - Ruhban ve okul hocaları ile kilise ve manastır ve okul ve hastane memurlarından Esas Nizamnameye aykırı harekette bulunanların hizmetten çıkarılması hususuna ait olduğu meclise ve komisyonlara teklif edebilir.

On birinci madde - Patrikin ruhani ve cismani meclis ile onların altında bulunan komisyonları kendiliğinden değıştirme ve bozma yetkisi yok ise de bunlardan birinin Esas Nizamnameye aykırı gidiş ve hareketini gördüğü zaman ilk defasında o meclis veya komisyon reislerinden maddenin açıklanmasını ister. Ve ikinci defasında kanunsuz hareketini bildirir ve uyarır, düzeni korumaya davet ve üçüncü defasında eğer suçlanan heyet millet meclislerinden biri ise umumi meclise başvurur ve eğer komisyonlardan biri ise dinden başka işlere bakan meclise başvurarak ve delilleri göstererek bunların değıştirilmesini teklif eder.

On ikinci madde -Patrikin millet sandığından aylığı olduğundan, Patrikhane'nin dâhili masrafları kendisi tarafından karşılanır.

Millet Meclisine ait olan kısım, Ermeniler'in ne kadar serbest ve bağımsız bir idareye sahip olduklarını gösterdiği için o kısmın aşağıdaki gibi aktarılması uygun görülmüştür:

Genel Meclisin Kuruluş Şekli ve Görevleri

Elli yedinci madde - Umumi Meclis yüz kırk üyeden meydana gelir.

Bu üyeler üç kısım olup yedide bir bölümü olan yirmi kişi İstanbul'da bulunan kilise mensupları tarafından seçilen kilise mensupları, ikinci kısım olan kırk üye ki, taşradan gelecek milletvekilleridir.

Üçüncü kısmı olarak seksen üyesi de İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilen vekillerdir.

Elli sekizinci madde - *Ruhani ve dünya işlerine bakan meclis üyeleri umumi meclise dâhil olup, umumi meclis üyeliğine seçilmemişler ise adı geçen mecliste oy sahibi olamayacaklardır.*

Elli dokuzuncu madde - *Umumi meclisin üyeleri, yani yetmiş bir kişi hazır olmadıkça meclis toplanmaz.*

Altmışınıcı madde - *İstanbul Patriki ve katogikosu gibi milletin yaşlı görevlilerini ve ruhani ve cismani meclislerin üyelerini seçmek ve bu meclislerin işlemlerine bakmak ve onlara verilmiş olup da kendilerinin kestiremedikleri işler ortaya çıkarsa halledip düzenlemek ve bu nizamnameyi bozulmalardan korumak umumi meclisin görevlerindedir.*

Altmış birinci madde - *Umumi Meclis eskiden olduğu gibi iki yılda bir kere Nisan ayı sonlarında toplanıp geçen iki yıl içinde meydana gelen idare işlerinin yazışmaların kabul ile görevli olan memurları yoluyla toplanmış ve sarf olunmuş paraların genel toplamını görür ve denetler. Ve millet meclislerinin bütün üyelerini yeniden seçer. Ve yıllık milli bağışların idare şekline karar verir.*

Umumi meclisin bu toplantısında bu iki meclisin üyeleri buldukları halde her bir konuda görüşebilirler, fakat bağış ve seçim maddelerinden başkasında oy veremezler.

- 1.*** *Anılan meclisin katogikos seçimine katılmak,*
- 2.*** *İstanbul ve Kudüs'ü Şerif patriklerini seçmek,*
- 3.*** *Adı geçen iki meclis arasında ya da meclisler ile Patrik arasında doğan anlaşmazlığı kaldırmak üzere toplanılır. Bu takdirde taraflar anlaşmazlıklarını açıklayabilirler ise de rey vermezler.*
- 4.*** *Nizamname esasına dokunulmayarak düzeltme lazım geldikçe ve genel meclisin oy ve kararına bağlı bir sorun çıkışında toplanılır. Şu kadar ki, böyle olağanüstü oturumun yapılmasından önce toplantı sebebi Patrikhane tarafından Babîâli'ye ifade olunarak izin alınır.*

Altmış ikinci madde - Genel Meclis; Patrik, ruhani meclis veya öteki meclisin uygun bulması ile veya genel meclis üyelerinden çoğunluğunun isteği ile toplar. Ancak önceki bendde bildirildiği üzere bu gibi olağanüstü toplantı, muhakkak sebebinin bildirimiyle devletçe izin verilmesine bağlıdır.

Genel Meclisin Ruhani Üyelerinin Seçim Şartları

Altmış üçüncü madde - İstanbul'da bulunan bütün Kilise mensupları, İstanbul Ermeni Patriki'nin daveti üzerine Nisan sonunda bir yerde toplanıp taşra memuriyeti olmayan ve otuz yaşını bitirmiş olan ve beş yıl önce Papazlık ve rahiplik rütbesini kazanan ve hiçbir dava altında bulunmayan Episkoposlardan veya papaz ve rahiplerden, kesin oy çokluğu ve gizli oylama ile genel meclis için üye seçeceklerdir.

Altmış dördüncü madde - Yukarıda bildirilen ruhani üyelerin görev süresi on yıl olup her iki yılda bir beşte biri değiştirilip yenilenecekler ve ilk sekiz yıl bu beşte birin ayırım ve çıkarılışı kura ile yapılacaktır. Ve gerek böyle kura ile ve gerek onuncu yıldan sonra süresini tamamlayıp çıkan üyenin tekrar seçilmesi geçerli olacaktır.

Genel Meclisin Halktan Olan Üyelerinin Seçim Şartları

Altmış beşinci madde – Milli bağış ile kişisel yetenek hakkı seçime esas tutulur.

Milli bağış hakkının, seçim hakkına esas olması için, genel bağış olarak en az yılda yetmiş kuruş bağış verilmelidir.

Seçilmeye kişisel yeteneği olanlar, Devlet dairelerinde ve başka memuriyetlerinde bulunanlar ve doktorlar ve okul öğretmenleriyle milletçe beğenilen eğitim eserleri meydana getirmiş olanlardan ibarettir.

Altmış altıncı madde – En az yirmi beş yaşını bitirenler seçim hakkı kazanır, ancak Devlet-i Aliye tebaasından olmak şarttır.

Altmış yedinci madde – Seçim hakkından muhakemece yoksun olanlar dört sınıftır.

1. Bir cinayetten dolayı Ceza Kanunname-i Hümayunu hükümlerince medeni hakları kullanmaktan süresiz uzaklaştırılmış olanlardır.
2. Milli işler idaresinde hiyesi belirtilip de bu görevlerde kullanılmamalarına millet meclislerinden birisi tarafından hükmolunmuş olanlardır.

3. Devlet-i Aliye mahkemelerinde haklarında cezalar tertiplenip de henüz ceza süresi sona ermemiş olanlardır.
4. Deliliği yüzünden kişisel haklarından yoksun bırakılıp, tamamen iyileştikleri onaylanmış olmayanlardır.

Altmış sekizinci madde – Osmanlı Devleti azınlıklarından otuz yaşını bitirmiş olup, Devlet-i Aliye nizamları ve milli sınırlarını bilen ve tanıyan altmış yedinci madde gereğince seçim hukukundan yoksun olmayan bütün millet kişilerinin seçilmesi caizdir. Fakat İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilecek seksen üyenin en az yedisinin rütbe sahibi bulunmaları şarttır.

Gerek İstanbul içinden ve gerek dışarıdan Genel Meclis için seçimle tayin olunacak üyelerin seçim şekli

Altmış dokuzuncu madde – İstanbul kilise toplumları ve diğer bölgelerden seçilmesi lazım gelen vekillerin sayısının dağılımını gösteren özel bir defter düzenlemek üzere her iki yılda bir Şubat ayının başlangıcında her iki meclisin komisyon kalem tutanaklarının toplamıyla meydana gelen karma meclis tarafından Patrikhane kaleminde bulunan genel nüfus defterine uyularak öteki bölgelerde marhasalık ve İstanbul'da her mahallede mevcut olan seçmenlerin sayısına göre her yerde ne miktarda üye seçilecek ise Patrik tarafından, yerlerinde durum ilan olunacaktır.

Seçilen üyelerin görev süreleri on yıl olacaktır ve her iki yılda bir gerek diğer illerden ve gerek İstanbul'dan seçilen milletvekillerinin beşte birini değiştirerek yenileyip, bu beşte birin seçim yerini tayinde mahalle ve Marhasalıklar arasında her iki yılda bir kere nöbetleşme usulü uygulanacaktır. Ve ilk sekiz yılında değiştirme emri kur'a ile tayin ve uygulanacaktır. Şu şartla ki, bir mahallede seçmen ve bir marhasalıkta nüfus çoğalmış veya azalmış ise mevcutlarının sayısına bakılmayıp seçilecek üyelerin miktarı ona göre tayin edilecektir. Ölen veya ayrılanların yerine üye seçimi hususu her yılbaşından iki ay evvel yapılacaktır. Ve İstanbul mahallelerinden alınacak üye kilise toplumlarında ve dış bölgelerden gönderilecek üyeler marhasalıklarda bulunan genel meclislerde seçileceklerdir.

Yetmişinci madde – Gerek İstanbul'da ve gerek başka yerden ve marhasalık dairesinden olup olmamalarında, bir zarar olmayıp, şu kadar ki İstanbul'da bulunmaları ve adı geçen toplumların milletçe sınırlarını bilen ve seçmenler nazarında millet sevgisi ve temizlik yönleri bakımından doğru ve itibarlı bulunmaları gereklidir.

Bu vekiller genel meclis ya da kendilerini seçmiş olan İstanbul veya taşra toplumlarının vekilleri sayılmayıp, hepsi aynı izni haiz meclis üyesi itibar olunurlar.

Yetmiş birinci madde – *İstanbul'da seçilmesi gereken sayısıyla, gerek seçmeye ve gerek seçilmeye yetkiyi gerektiren şartları her ikinci yıl Şubat ayında üyelerin beşte birini seçecek toplumlara Patrik tarafından bildirilir ve duyurulur, bunun üzerine vekiller kilise cemiyetleri tarafından seçilir. Fakat kilisenin vaizi ve olmadığı halde başpapaz reis olup mahallenin ileri gelenlerinden de üç kişiden altı kişiye kadar kilise cemiyetlerine ilave olunur.*

Bu cemiyetler kendi toplulukları içinde seçim hakkını kazanmış olup olmayanları tahkik ile alfabetik sıra tertibi üzere bir defterini düzenler ve sekiz gün meydanda kalmak üzere kilise cemiyeti odasına asarlar.

Ve seçenlere kolaylık olmak üzere istenilen vekiller sayısının üç mislini havi bir defter yapılp kilise cemiyeti odasına konulur. Fakat seçmenler bu anılan deftere uymaya katiyen mecbur değillerdir. Tasarılarda genel meclis üyelere seçimi hususu da bu usul üzere uygulanır.⁵⁶

3.2. İmtiyazlar

1. Ermeni cemaati dini ve dünyevi işlerini yürütmek üzere bir reis (Patrik) seçme hakkına sahiptir.
2. Kilise, hastahane, yetimhane, mezarlık ve buna benzer dini ve hayır kurumlarının yapımı, bakımı ve idaresi cemaate aittir.
3. Dini ve dünyevi işleri yürütmek üzere Patrik, meclisler teşkil eder ve icra-i kararlar alabilir.
4. Ermeni cemaati okullar açmak ve Ermenice olarak eğitim-öğretim yapmak hakkına sahiptir.
5. Suç işleyen din adamlarının yeminli ifadeleri mahkemece makbul olup tevkif edildiklerinde ayrı bir yere kapatılırlar.
6. Suç işlemesi halinde, bir Papazın muhakemesi, dini ise, dini meclisince, dünyevi ise karma meclisçe yapılır.
7. Evlenme, boşanma, nafaka ve mirasla ilgili işlemler Patrikhane tarafından yerine getirilir.

⁵⁶ Uras, **a.g.e.** s. 159-171

8. Ölen bir din adamının mirası, birincisi cemaat hayır kurumlarına, ikincisi, patrikhanenin masraflarını karşılayacak binaların yapımına, üçüncüsü ise mirasçılara bırakılmak üzere üçlü özel bir statüye bağlanmıştır.
9. İhtida durumunda ise, İslamiyet'i benimseyen kişi için papazın ailenin veya velisinin nasihatleri alınır, ısrar edecek olursa bu konudaki İslâmi formalite yerine getirilir.⁵⁷

3.3. Haklar

Gayri Müslimlere ve Ermeniler'e verilen hakları da 1839 ve 1856 fermanları ile 1876 Anayasasıyla verilenler olmak üzere iki kısımda incelenir.

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı Göre Haklar

1. Osmanlı sınırlarında yaşayan herkesin ırk ve din ayırımı yapılmaksızın can, mal ve ırz güvenliği devletin teminatı altındadır. (*Tanzimat Fermanı*⁵⁸, *Islahat Fermanı*⁵⁹)
2. Bütün Osmanlılar kanun önünde eşittir. Hangi din ve mezhebe ait olurlarsa olsunlar, herkes Osmanlı tebaası sayılacaktır. (*Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı*)
3. Din, dil, ırk itibari ile bir cemaati diğerinden aşağı tutan bütün tabir ve sözler yazışmalarda yer almayacaktır. (*Islahat Fermanı*)
4. Hiç kimse din değiştirmeye mecbur edilemeyeceği gibi, herkes ibadetini serbestçe uygulayabilecektir. (*Islahat Fermanı*)
5. Milliyet ayırımı yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaası, maharetlerine ve liyakatlerine göre devlet memurluklarına girebilecektir. (*Islahat Fermanı*)
6. Kanunlarda öngörülenlerin dışında hiçbir bedeni ceza verilmeyecek ve hiç kimseye işkence yapılmayacaktır. Kanun hükümleri dışındaki herhangi bir sebeple hiç kimse tevkif edilemeyecektir. Herkesin mesken masuniyeti mahfuzdur. (*Islahat Fermanı*)
7. Vilayet ve sancak meclislerindeki Müslüman ve Müslüman olmayan üyelerin hakkaniyetle seçilmesi ve oya fesat karıştırılmaması için nizamnameler düzenlenecektir. (*Islahat Fermanı*)

⁵⁷ Süslü, a.g.e. s. 10

⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.I, s.171

⁵⁹ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.II, s. 2

8. Her kazada her cemaatin vakıf işlerini idare etmek üzere bir meclis kurulacaktır. (*Islahat Fermanı*)
9. Hiçbir sınıf ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlılar kazançlarına göre vergilendirilecektir. Kanunun ön gördüğü dışın da herhangi bir kimse tarafından veya adla vergi tarh edilmeyecektir. (*Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı*)
10. Müslüman ve Müslüman olmayan bütün Osmanlılar hukuk ve vazifelerin de eşit olacaklar, askerlik hizmeti ile mükellef bulunacaklar ve bunu fiilen yapabilecekleri gibi bedel vermek suretiyle de ifa edebileceklerdir. (*Islahat Fermanı*)
11. Cemaatlere ait mektep, hastahane, mezarlık vesaire gibi umumi yerlerin hey'et-i asliyeleri üzere tamirlerine mümanaat edilmeyecek, ancak müceddeden inşası hükümetin müsaadesine tabi olacaktır. (*Islahat Fermanı*)
12. Mahkemeler herkese açık olup Müslüman olmayanların şahadeti Müslümanların ki gibi kabul edilecek ve herkes haklarını korumak için mahkeme önün de gerekli gördüğü her vasıtayı kullanabilecektir. (*Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı*)
13. Her cemaat genel ve profesyonel amaçlı okullar açmak ve kendi dilinde eğitim vermekte serbest olup bu okullar devletin kontrolü altındadır. (*Islahat Fermanı*)
14. İltizam usulünün ilgasıyla vergilerin doğrudan doğruya devlet tarafından tahsili esas olacaktır. (*Tanzimat Fermanı*)
15. Her cemaatin ruhani reisi ve devletçe bir yıllığına tayin edilecek birer memuru bütün tebaaya şamil meselelerde Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye Müzakerelerine iştirak edebilecek ve serbestçe konuşabileceklerdir.⁶⁰ (*Islahat Fermanı*)

⁶⁰ Süslü, a.g.e. s. 11

1876 Anayasası'na ve 1908 Anayasası'na Göre Haklar

Osmanlı idarelerinin Müslüman olmayanlara ve dolayısıyla Ermeniler'e verdiği imtiyazlar ve haklar, 1876'da ve 1908 yıllarında samimi bir hürriyet inancı içinde, Müslüman olsun olmasın bütün Osmanlıların eşitliğini ilan etmiştir.⁶¹

1. Dini ne olursa olsun devletin bütün tebaası "Osmanlı" olarak isimlendirilir. Osmanlılık vasfı kanunla belirtilen hususlar çerçevesinde kazanılır veya kaybedilir. (1876 ve 1908 Anayasası mad.8)
2. Hiç kimse hangi sebeple olursa olsun şer'i ve sivil kanunlarla belirtilen hükümler dışında ne tutuklanabilir ne de cezalandırılabilir. Bireysel özgürlükler güvence altındadır. (1876 ve 1908 Anayasası mad.10)
3. İslamiyet, devletin resmi dinidir. Bu hüküm göz önün de bulundurulmak suretiyle Devlet sınırları içinde bilinen bütün dinlerin serbestçe uygulanmasını ve toplum hukukuna ve geleneklere aykırı olmamak kaydıyla bütün cemaatlere tanınmış olan dini imtiyazların muhafazasını güvence altına almaktadır. (1876 ve 1908 Anayasası mad. 11)
4. Kanunla belirlenmiş çizgiler dâhilinde basın hürdür. (1876 ve 1908 Anayasası mad. 12)
5. Osmanlı tebaası kanun ve yönetmelikler çerçevesinde dernekler, şirketler kurmakta ve toplantılar yapmakta serbesttir. (1876 Anayasası mad.13)
6. Eğitim-Öğretim serbesttir. Her Osmanlı kanuni çerçevede genel ve özel dersler verebilir. (1876 ve 1908 Anayasası mad.15)
7. Bütün okullar devletin denetimine tabidir. Devlet, vatandaşlarına vereceği eğitimi düzenleyebilecek, kontrol edebilecek ancak cemaatlerin dini eğitim-öğretimine karışmayacaktır. (1876 ve 1908 Anayasası mad.16)
8. Kanun karşısında bütün Osmanlılar eşittir. Dini ayrıcalıklar dışında memleketi için herkes aynı hak ve vecibelere sahiptir. (1876 ve 1908 Anayasası mad.17)
9. Vilayetlerin idaresi, gayr-i merkeziyetçi bir prensip dâhilinde ve kanunda gösterilen esaslara göre düzenlenecekti. (1876 Anayasası mad.108⁶², 1908 Anayasasında mad.108)

⁶¹ Süslü, a.g.e. s 12

⁶² İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, C.I, Ankara 1997, s.72

10. Her kazada her cemaat için vakıf, miras ve hayır işlerini görecek belirli prensipler çerçevesinde her cemaat tarafından seçilecek ve mahalli idarelerle, Umumi Vilayet Meclisleri'ne bağlı olacak Cemaat Meclisleri ihdas edilecektir. (1876 ve 1908 Anayasası mad.111)
11. İlgili kanun hükümlerine göre her Osmanlı toplantı yapma hakkına sahiptir. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne, anayasası ve hükümet şeklini değiştirmeye, Osmanlı unsurlarını siyasi açıdan bölmeye gelenek ve ahlaka aykırı ve gizli olan her türlü cemiyet kurmak yasaktır.⁶³ (1908 Anayasası mad. 120)
12. Osmanlı tebaası kanun ve yönetmelikler çerçevesinde dernekler, şirketler kurmakta ve toplantılar yapmakta serbesttir. (1876 Anayasası mad.13)

4. 93 HARBİ VE ERMENİ MESELESİ

Rusya ile Ermenilerin birbirlerine karşılıklı olarak ilgi duymaya başlaması XVIII. yüzyıl başlarında I.Petro dönemine rastlar. Nitekim I. Petro İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir. Bu davet üzerine bir kısım Ermeniler İran'dan Rusya'ya göç etmiştir. Rusya 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kurarak Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele almıştır.⁶⁴ Rusya, 1826- 1828 yıllarında İran'la yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828'de Türkmençay Antlaşması'yla elde ettiği Revan, Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek, Ermeni vilayetini kurarak İran'dan yeni bir Ermeni göçü gerçekleştirdi. Ruslar, Kafkasya hâkimiyetini sağladıktan sonra kurmuş oldukları Ermenistan vilayetine, Anadolu'daki Ermenilerin de göç etmesini istemişlerdir.⁶⁵

İşte bu durumun meydana gelmesi 1828–1829 Osmanlı Rus savaşında Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ne ihanet etmelerine zemin hazırlamıştır. Rusya da bunlardan yararlanarak bu savaşta önemli bir miktarda Ermeni'yi Rus ordusuna asker olarak yazmıştır. Ermeniler'in bir kısmı Erzurum'un teslim olmasında etkili olmuş ve bazıları da sivil Müslüman halka eziyet etmişlerdir.⁶⁶

⁶³ Süslü, a.g.e. s.12

⁶⁴ Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.27,

⁶⁵ Remzi Kılıç, "Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları Ve Faliyetleri" **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, C.IV. (Ocak 2007) s.86

⁶⁶ Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, s.27

Nitekim tarihimize 93 felaketi⁶⁷ olarak geçen 1877- 1878 Osmanlı-Rus savaşında da Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu farklı olmamıştır. 24 Nisan'da başlayan bu savaş Osmanlılar ile Ruslar arasında en kısa ve en ağır olan savaştır ki doğu cephesinde savaşın ilanı ile birlikte Ermeni kökenli Loris Melikof komutasındaki Rus kuvvetleri taarruza geçmişlerdir.⁶⁸

Savaş batı cephesinde, Plevne'nin düşmesinden ve Ruslara İstanbul yolunun açılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin barış istemesi üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne'de yapılan ateşkes ile sona ermiştir. Barış şartları ise Ayastefanos'ta (Yeşilköy) tespit edilmiştir.⁶⁹ Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi "*Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder.*"⁷⁰

Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Kafkasya'ya hâkim olması Doğu Anadolu ve Balkanlar'da etkili olması, geleneksel İngiliz politikasına ters düşmüştür. Çünkü Rus nüfuzunun bu şekilde yayılması İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehdit ettiği gibi Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatabilirdi.⁷¹

İngiltere Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için bu devlete karşı Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumuştur. Rusya'nın Doğu Anadolu'da çok önemli stratejik noktaları ele geçirmesi İngiltere'nin Doğu ticareti bakımından hayati önem taşıyan yolların güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi.⁷²

Bu yüzden İngiltere Balkanlar'da ve Akdeniz'deki dengenin bozulduğunu öne sürerek Ayastefanos Antlaşması yerine diğer Avrupa Devletleri'nin de katılımıyla yeni bir antlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi. Bu yeni antlaşmanın adı Berlin Antlaşmasıdır.

Osmanlı Devleti Berlin'de İngiltere'nin desteğini alarak geri dönülmez bir yolculuğa başlamış oldu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartları çok iyi değerlendiren İngiltere, Berlin'de konferans toplanmadan önce tehdit yolunu deneyerek Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı geçici de olsa almayı başardı. 4 Haziran 1878'de

⁶⁷ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı kaynaklarda genellikle "93 Harbi" olarak adlandırılmaktadır. Gürün ise bütün bunlardan farklı olarak "93 felaketi" demektedir. Gürün, **a.g.e.** s.104,

⁶⁸ Gös.yer.

⁶⁹ Gürün, **a.g.e.** s.104

⁷⁰ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.IV, s.129

⁷¹ Halaçoğlu, **a.g.e.** s.28

⁷² Halaçoğlu, **a.g.e.** s.29

imzalanan ve II. Abdülhamit tarafından 15 Temmuz 1878'de onaylanan antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için İngiltere ile kararlaştırdığı ıslahatı yapacaktı. İngiltere'de Doğu Anadolu'daki Rus tehdidini önlemek için Rus tehlikesi kalkana kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Bu şekilde İngiltere Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamış olmaktadır.⁷³

Görüldüğü üzere Ermeni ıslahatı konusunda İngiltere Ermenileri değil kendi menfaatlerini korumak ve Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı almak için harekete geçmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın Ermeniler'le ilgili 16. maddesi biraz değiştirilerek Berlin Antlaşması'nda 61. Madde olarak yer aldı. Bu maddeye göre; "*Babâli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde, mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder. Babaili, bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek, büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir*"⁷⁴ Berlin Antlaşması'nın 62. Maddesi de Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Hıristiyan unsurlara birtakım haklar getirdiğinden Ermeniler de Hıristiyan olduğundan bu madde onları da ilgilendirmektedir.⁷⁵ Berlin Antlaşması'nın 62. maddesiyle Osmanlı Hükümeti gayri-müslimlere ayin ve mezhep serbestliği kuralını tam bir genişlikle vermekle beraber, din ve mezhebe bakılmayarak mahkemeler huzurunda hepsinin tanıklığını kabul edeceğini taahhüt etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yolculuk eden her millet aynı hukuk ve imtiyazlardan yararlanabilecektir.⁷⁶

Osmanlı Devleti Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde öngörülen ıslahatı yapmadı. Yapar gibi görünmek için 1879 yılında doğu illerine ıslahat esaslarını incelemek için geniş yetkili komiserler gönderdi. Osmanlı Devleti'nin böyle yapmasındaki neden Çerkezlerle ve Kürtlere karşı sert önlemler almak istememesiydi. Nitekim 1875 tarihinden beri Balkanlardaki Hıristiyan halkın ve Hıristiyan devletlerin Türk ve Müslümanlara karşı yaptığı haksız muameleler Müslümanlar arasında birlik beraberlik duygusunu artırmıştı.

İngiltere'nin girişimiyle Berlin Antlaşmasını imzalamış olan devletlerin elçileri Haziran 1880'de Osmanlı Devletine bir nota vererek ıslahatların başlatılması gerektiğini

⁷³ Halaçoğlu, **a.g.e.** s.29

⁷⁴ Karal, **a.g.e.** C.IV, s.132

⁷⁵ Metin, **a.g.e.** s.72

⁷⁶ Uras, **a.g.e.** s.249

belirttiler. Osmanlı Devleti, bu notada söz verilen ıslahatın ancak bir kısmını yerine getirdi. Sultan II. Abdülhamit devrinde yapılmış olan idare, adliye, zabıta ve maliyeye ait birçok ıslahatın devletçe istenilmesinden çok yabancıları susturmak için yapmış olduğu görülmektedir.⁷⁷

Diğer taraftan Avrupa devletlerinin 1880 tarihine kadar Ermenilerin istekleri konusunda fazla ısrarlı davranmadığını görüyoruz. Bunun nedeni; Osmanlı Devleti içinde önemli ölçüde Ermeni olayları yaşanmamış olması olabilir. Nitekim Osmanlı Devleti sınırları içinde görülen Ermeni olayları 1880'den sonra sık gerçekleşmeye başlamıştır. Batının müdahalesi de bu noktada ortaya çıkmıştır.

5. ERMENİ CEMİYETLERİ

Ermeni cemiyetlerini ve vasıflarını açıklamadan önce hatırlatılması gereken önemli bir husus vardır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren batılı devletlerin Protestan ve Katolik Ermenilerine yönelik okul ve sosyal hizmetler alanındaki faaliyetleri ile Osmanlı Devleti aleyhine koyu bir Ermeni milliyetçiliği aşlamalarının olayların renginin belirlenmesinde büyük bir rolü olmuştur.⁷⁸

Nitekim 1830 yılında Katolik Ermeniler, 1850 yılında Protestan Ermeniler ayrı birer cemaat olarak devlet tarafından tanınmışlardır. Buna paralel olarak da Ermeniler tarafından, 1846'da Milletdaş Cemiyeti, 1853'te Maarif Cemiyeti, 1860'ta Hayırsever Cemiyeti, 1870-1880 arasında Van'da Araratlı, Muş'ta Okulsevenler, Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar gibi sosyal amaçlı cemiyetler teşkil edilmiştir.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü zaafın netleştiği XIX. yüzyılın son çeyreğinde bu cemiyetler isyan hareketlerine katılmışlardır.

İlk ihtilalci Ermeni örgütü olan 'Kurtuluş Birliği' 1872'de Van'da kurulmuştur. Böylece Kafkasya'daki Rus idaresi ile bağlantı sağlanmıştır.⁸⁰ Yine Van'da 1878 yılında 'Kara Haç' adında ihtilalci bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyet Ermeni milliyetçiliğine ihanet edenleri öldürme anlayışı içindedir.

⁷⁷ Metin, a.g.e. s.74

⁷⁸ Cezmi Eraslan, " *Ermeni Komiteleri, Propagandaları Ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler*" **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler**,(24-25 Mayıs) , İstanbul 2001, s.81

⁷⁹ Eraslan, a.g.m. s.81

⁸⁰ Göyünç, a.g.e. s.60

Gizli Ermeni ihtilal örgütü “Anavatan Müdafileri” 1881’de Erzurum’da kurulmuştur. Bu cemiyet, kurucu üyelerinden birisini Van’a oradan Kafkasya’ya göndererek faaliyetlerini genişletmiştir. Uzun kovuşturmalar neticesinde, bu gizli örgütün mensupları çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Örgüt mensuplarının çoğu, II. Abdülhamit’in bir iradesi ile affedilmiş, reisleri de bir yıl sonra serbest bırakılmıştır.⁸¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde üç büyük Ermeni ihtilal örgütü kurulmuştur.

- 1. Armenakan Cemiyeti:** Bu cemiyetin kurucusu Mıgırdiç Portakalyan’dır. 1885 yılında Van’da oluşturulan Armenakan Cemiyeti’nin amacı ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare etmelerini sağlamaktır. Bu partinin Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul’da şubeleri olduğu gibi, İran’da, Tebriz’de, hatta Amerika’da şubeleri kurulmuştur.⁸²
- 2. Hınçak Cemiyeti:** 1887’de Avedis Nazarbekyan ve eşi, Gabriel Kafyan gibi şahıslar tarafından faaliyete geçirilmiş bir cemiyettir. Bu kadronun amacı Armenakan Cemiyeti’nin amacından farklı değildir. Portakalyan’ın Armenia gazetesindeki⁸³ yazılarından etkilenmişlerdir. “Türkiye Ermenistan’ı” olarak adlandırdıkları toprakları kurtarmak, Rus ve İran Ermenistan’ı ile birleştirerek hür ve müstakil bir devlet kurmak amacıyla Anadolu’da ayaklanmalar düzenlemişlerdir. Kumkapı Olayı, Sasun Olayı, Zeytun İsyanı Hınçaklıların düzenledikleri eylemlerdir.⁸⁴
- 3. Ermeni İhtilal Federasyonu, Taşnaksütyun:** Çeşitli Ermeni örgütlerini bir araya getirerek oluşturulan bir federasyondur. Ermenicede Taşnaksütyun ‘federasyon’ anlamına gelmektedir. 1890 yılında Tiflis’te kurulmuştur. Doğu Anadolu’da özellikle de İstanbul’da amaçları doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuştur. Bu cemiyetin Hınçaklardan farkı bağımsız Ermenistan hedefini 1919’da programına almış olmasıdır. Başlıca faaliyetleri içerisinde, Ermenileri silahlandırarak çeteler oluşturmak, Ermeni köylülere silah kullanmasını öğretmek ve isyanlar çıkartmak

⁸¹ Göyünç, **a.g.e.** s.61

⁸² Göyünç, **a.g.e.** s.64

⁸³ Mıgırdiç Portakalyan, devlet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu tespit edildikten sonra Van’dan sürülmüştür. Bunun üzerine de Mıgırdiç Portakalyan, Marsilya’ya gitmiş ve burada 1885 ‘te Armenia gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Göyünç, **a.g.e.** s.63

⁸⁴ Eraslan, *a.g.m.* s.82

bulunmaktadır. Ses getiren eylemleri arasında, Osmanlı Bankası Baskını, 1904 İkinci Sason İsyanı, Yıldız Suikastı bulunmaktadır.⁸⁵

Ermenilerin kurdukları örgütlerin batılı devletler tarafından desteklendiği aşikârdır. Bu örgütler kısa zamanda Anadolu'nun birçok yerinde şubeler açmışlardır. Anadolu'daki Ermeni halkın Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmışlar, hatta halkı bizzat silahlandırarak ayaklanmaların içine katmışlardır.

6. ERMENİ AYAKLANMALARI

93 Harbi sonrasında Avrupalı devletlerin müdahaleleriyle birlikte peş peşe Ermeni ayaklanmaları patlak verdi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede 37 adet ayaklanma meydana geldi. Bu ayaklanmalardan ilki Anavatan Müdafileri Olayı sonuncusu ise Adana'da ortaya çıktı. Bu ayaklanmalar kronolojik sıraya göre aşağıda verilmiştir.

Önemli Ermeni İsyanları⁸⁶

Anavatan Müdafileri Olayı	8 Aralık 1882
Armenakan Çeteleriyle Müsademe	Mayıs 1889
Musa Bey Olayı	Ağustos 1889
Erzurum İsyanı	20 Haziran 1890
Kumkapı Nümayişi	15 Temmuz 1890
Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları	1892- 1893
Birinci Sasun Olayı	Ağustos 1894
Zeytun (Süleymanlı) İsyanı	16 Eylül 1895
Divriği (Sivas) İsyanı	29 Eylül 1895
Babıali Olayı	30 Eylül 1895
Trabzon İsyanı	2 Ekim 1895
Eğin (Mamurâtu'l aziz) İsyanı	6 Ekim 1895
Develi (Kayseri) İsyanı	7 Ekim 1895
Akhisar (İzmit) İsyanı	9 Ekim 1895
Erzincan (Erzurum) İsyanı	21 Ekim 1895
Gümüşhane (Trabzon) İsyanı	25 Ekim 1895

⁸⁵ Eraslan, *a.g.m.* s.85

⁸⁶ Süslü, *a.g.e.* s. 58-59

Bitlis İsyanı	25 Ekim 1895
Bayburt (Erzurum) İsyanı	26 Ekim 1895
Maraş (Halep) İsyanı	27 Ekim 1895
Urfa (Halep) İsyanı	29 Ekim 1895
Erzurum İsyanı	30 Ekim 1895
Diyarbakır isyanı	2 Kasım 1895
Siverek (Diyarbakır) İsyanı	2 Kasım 1895
Malatya İsyanı	4 Kasım 1895
Harput İsyanı	7 Kasım 1895
Arapkir	9 Kasım 1895
Sivas	15 Kasım 1895
Merzifon (Sivas)	15 Kasım 1895
Maraş	18 Kasım 1895
Muş	22 Kasım 1895
Kayseri	3 Aralık 1895
Zeytun	1895-1896
Birinci Van İsyanı	2 Haziran 1896
Osmanlı Bankası Baskını	14 Ağustos 1896
İkinci Sasun İsyanı	Temmuz 1897
Sultan Abdülhamit'e Suikast	21 Temmuz 1905
Adana İsyanı	14 Nisan 1909

Osmanlı Devleti'nde görülen Ermeni isyanları, sürekli olarak Avrupalı devletlerin bu konuya ilgi göstermelerine, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmalarına neden olmuştur.⁸⁷ Ayrıca Ermeni isyanları, Sultan II. Abdülhamit hakkındaki kötü itibarın oluşmasına ve Avrupa'da Türk aleyhtarlığının zaman zaman ortaya çıkmasında rol oynayan en büyük etkidir.⁸⁸

7. DOĞU VİLAYETLERİ MÜFETTİŞLİKLERİNİN KURULMASI

Ermeniler, Balkan Harbi sırasında devletin en sıkışık durumundan da yararlanarak yabancı devletleri işin içine soktular. Bunun üzerine Babıâli 24 Nisan

⁸⁷ A.Alper Gazigiray, **Osmanlı'lardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul 1982 s.152

⁸⁸ Gazigiray, **a.g.e.**, s.154

1913'te İngiltere'ye başvurarak Doğu Anadolu'da birtakım düzenlemeler yapacağını bildirerek Doğu Anadolu'da görevlendirilmek üzere kendilerinden subay ve müfettişler istedi. İngiltere bu isteğe cevap vermeden önce Rusya ile görüşmelerde bulundu. Rusya bu İslahat projesinden yana olduğunu bildirdiği gibi şayet Doğu Anadolu'da istediği ıslahatlar yapılmazsa, karışıklıklar çıkarmak suretiyle bölgeyi işgal edeceğini açıkladı.⁸⁹

Bu gelişmeden sonra İngiltere, Osmanlı hükümetinin istediği subay ve müfettişleri göndermeyi kabul etti. Ancak, bu defa da Rusya, Kafkas sınırlarına yakın Türk vilayetlerine İngiliz subaylarının gönderilmesine karşı çıktı. Bu konuda uzun diplomatik tartışmalar yapıldı. Sonunda İngiltere, istenilen subayları şimdilik gönderemeyeceğini bildirmek zorunda kaldı. Fakat Osmanlı hükümetinin ısrarı üzerine Kasım 1913'te Osmanlı hizmetinde bulunan Albay Havker adlı İngiliz Subayının doğu ve kuzeydoğu Anadolu Vilayetleri jandarma teftiş heyeti başkanlığına tayinini kabul etti. Aslında Rusya ıslahatın İstanbul'daki Rus, Fransız ve İngiliz elçileri arasında görüşülmesinden yana idi.⁹⁰

Öte yandan, Osmanlı Devletinde büyük yatırımlara girmiş olan Almanya ise Osmanlı Devleti ile itilaf bloklarının da dâhil olacağı görüşmeler neticesinde yapılacak ıslahatların belirlenmesinden yanaydı.⁹¹ Zira Almanya kendilerinin olaya müdahil olmamaları durumunda İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmalarından endişe ediyordu.

Buna rağmen üç devletin İstanbul'daki büyük elçileri bir alt komisyon kurarak 1895'teki ıslahat projesinden⁹² de yararlanarak yeni bir ıslahat projesi hazırladılar. Rus tasarısı adı verilen bu projeye göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'ın bir kısmı "Ermeni Vilayeti" adı altında tek vilayet haline getirilmektedir. Başına da büyük devletlerin muvafakatiyle padişah tarafından beş yıl süreyle bir Osmanlı Hıristiyan veya tercihen bir Avrupalı genel valinin getirilmesi öngörülmekte idi. Genel valinin idari, mülki ve yargıya ait geniş yetkileri olacak, vilayette resmi yazışmalar Türkçe ve Ermenice yapılacaktı. Bu projenin uygulanması halinde Doğu Anadolu'da II.

⁸⁹ Halaçoğlu, a.g.e, s.40

⁹⁰ Gös.yer

⁹¹ Halaçoğlu, a.g.e, s.41

⁹² Fransa, İngiltere ve Rusya tarafından hazırlanan 1895 İslahat projesi Anadolu'nun doğu illerinde yani Erzurum, Bitlis, Van, Mamüretü'l aziz, Sivas ve Diyarbakır'da yapılması kararlaştırılmış olan idari ıslahatı içermektedir. Buralar Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Uras, a.g.e. s.296-356

Abdülhamit'in önlemeye çalıştığı Ermenistan'ın kurulması kaçınılmaz bir durum olmaktaydı.⁹³

Osmanlı Hükümeti Almanya'nın da telkinleriyle bu tasarıyı reddetti. Rusya da bu durum karşısında İstanbul'daki elçisine Almanya ile anlaşma yollarının araştırılması konusunda direktif verdi. İki elçi arasında yapılan müzakereler 22 Eylül 1913'te anlaşma ile neticelendi.

Buna göre Rus tasarısında tek genel valilik altında toplanan vilayetler iki guruba ayrılarak Erzurum, Trabzon ve Sivas birinci grubu, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır da ikinci grubu oluşturacaktı. Her grubun başına beşer yıllık kontrat yapılan birer yabancı genel müfettiş atanacak ve her kontrat bitiminde büyük devletlere başvurulacak ve onlardan yeni müfettiş istenecekti. Ayrıca bu tasarıya göre, ıslahatın esasları Osmanlı Hükümeti tarafından yabancı devletlerle birlikte tespit edilecekti; ıslahatın yönetilmesi ise elçilerle konsololar tarafından denetlenecekti.⁹⁴

Rus tasarısından pek farklı olmayan bu yeni tasarıya göre genel müfettişlere genel yetkiler verilmekteydi. Almanya, Rusya tarafından başka konularda tatmin edildiği için Rusya'ya artık Osmanlı Devleti'ni parçalayan bir devlet gözü ile bakmamaktaydı. Öte yandan Türk tasarısını tutar gözükmekle birlikte bunda Rusya'nın istediği pek çok değişikliğin yapılabileceğini de ihsas ettirmekteydi. Böylece Osmanlı hükümeti Ermeni meselesinde en çok güvendiği Almanya da dâhil olmak üzere bütün devletleri karşısında buldu.

⁹³ Halaçoğlu, a.g.e., s.41

⁹⁴ Gös.yer

II. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA ERMENİLERİ

II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908’de ikinci kez Meşrutiyet’i ilan etti. Bu durum devletin bütün unsurları tarafından sevinçle karşılandı. Örneğin, Adana’dan meşrutiyetten önce yabancı ülkelere giden, hatta bir daha Osmanlı Devletine geri dönmeyeceklerine dair senet vermiş olan Ermenilerin, meşrutiyetin ilanından sonra tekrar vatanlarına döndüğünü Osmanlı Arşivi belgelerinden anlıyoruz.⁹⁵ Fakat bu sırada milletlerarası dengenin değişmesi ve Ermenilerin bunlardan yararlanmak istemeleri yüzünden bu uzlaşma uzun ömürlü olmamıştır. Nitekim İngiltere 1897’den beri Rusya’ya Osmanlı Devletinin taksimine hazır olduğunu, hatta bu mirastan alacağı paya karşılık olarak boğazları verebileceğini bildirmiştir.

Öte yandan Uzak Doğu’daki anlaşmazlıklarını barış yoluyla çözen ve 1907’de İran’ı aralarında nüfuz bölgelerini ayırmak suretiyle Ortadoğu’da birbirlerinin çıkarlarını tanıyan bu iki devlet “*Ermeni Islahatı*” adı altında Osmanlı Devleti’ne yapılan müdahalelerinde birlikte hareket etmek kararı almışlardır.⁹⁶

Bundan istifade eden Ermeniler batılı büyük devletlerin de desteği ile yurt içinde ve yurt dışında pek çok cemiyet kurarak terör faaliyetlerine başlamışlardır. İttihatçıların bu tür cemiyetlerle meşrutiyetin korunması uğruna ilişkiye girmesi Taşnaksütyun gibi illegal cemiyetlerin legal hale gelmesine yardım etmiştir. Taşnaksütyun üyeler özellikle Doğu Anadolu bölgesinde ve İstanbul’da örgütlendiler. 24 Ağustos 1896’da İstanbul’da Osmanlı Bankası’nın işgali ve şehrin muhtelif yerlerinde meydana gelen eylemler onların eseri olmuştur.⁹⁷

⁹⁵ B.O.A. D. H. E.U.M. E.M.N. 77-27-1

⁹⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.39

⁹⁷ Göyünç, **a.g.e.**, s.65

1. 1909 ADANA OLAYLARI

1895–1896 Ermeni isyanlarının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde Adana’da önemli bir şey olmamıştı. Burada isyan çıkartmak için daha etkili olacak bir zaman ve fırsat kollanıyordu.

İçerideki illerde çıkarılan isyanlar istenildiği gibi Avrupa müdahalesini çekmeye yaramıyordu. Bundan dolayı, Türkiye’nin karışık durumundan istifade edilerek bir şans denemesi daha yapılması çok yerinde olacaktı. Adana vilayetinde Ermeniler ayaklanacaklar, olaylar çıkaracaklar sonra Avrupa Devletleri müdahale edeceklerdi. Yabancı zırhlılar Mersin’e gelecek, asker çıkaracaklar Kilikya’yı Türklerden alarak Ermenilere vereceklerdi. Adana’da ruhani kimliği altında en önemli tahrikçi, güçlü bir komiteci olan Ermeni piskopos Muşeg idi. Bu kişi, Adana bölgesinde bütün hareketlerin düzenleyicisi, siyasi faaliyetler ve tertipler bakımından da komitelerin başı idi. Muşeg Sultan II. Abdülhamit idaresinden istifade ederek o zamanki valilere yaklaşmak suretiyle düzenli bir plan üstünde çalışmış, hükümet memurları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştu.⁹⁸

Muşeg’in ve arkadaşlarının ilk önemli teşebbüsleri Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni toplayarak burada Ermeniler hesabına kuvvetli bir çoğunluk sağlamaktı. Bu amaç doğrultusunda doğu illerinden Maraş, Zeyton, Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis’ten birçok Ermeni getirilmiş ve bunlar için boş araziler işgal edilerek kasabalardaki Ermeni evlerine sıkışık bir halde yerleştirilmişti.⁹⁹ Hükümetin resmi kayıtlarına göre Ermeni evlerine nüfusa kayıt ettirilmeden beş altı aile yerleştirildiği ve yalnız 1903’den 1909’a kadar olan zaman içindeki faaliyetler sonucu olarak Adana’da Ermeni nüfusunun %40 oranında artmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Yerel hükümet makamlarının raporlarına göre, ruhani bölgesi dâhilinde bulunan yerleri köy köy, belde belde gezen Muşeg hükümete vergi verilmemesi, özellikle bedel-i askerinin ödenmemesi gibi telkinlerde bulunmuştur.¹⁰¹ Ermeniler hesabına bir konsolos durumu takınarak en basit işler için hükümete dilekçeler yağdırmaya, halk arasında

⁹⁸ Uras, **a.g.e.** s.551

⁹⁹ Gös. yer.

¹⁰⁰ Gös. yer.

¹⁰¹ Mehmet Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1982, s.32

tahriklerde bulunmaya, unsurlar arasında düşmanlık ve nefret duyguları yaratmak için elinden geleni yapmaya başlamıştır.¹⁰²

Adana'da ilk defa Taşnaksütyun komitesi mensupları tarafından bir kulüp açılmıştır. Ondan sonra da Hınçaklıların milli lokâli oluşturulmuştur.¹⁰³ Komitecilerin asıl faaliyetlerinden birisi de silahlanma işi idi. Sultan II. Abdülhamit zamanında başlayan ve en küçük köylere kadar yaygınlaşan bu silahlanma sorunu Adana olayının çıkışında çok önemli bir etkidir.

Silahlanma özellikle meşrutiyetten sonra daha fazla artmıştır. Muşeg, köyleri dolaşarak kiliselerde konferanslar vererek, nutuklar söyleyerek Ermenilere her şeylerini satarak silah almalarını öğütlemiş ve ancak silah sayesinde bağımsızlığa erişilebileceğini söylemiştir.

Adana Ermenilerinin silahlanma faaliyetlerini Amerikalı Misyoner Krilman da doğrulamaktadır. Krilman şöyle diyor: “Adana ve Mersin’de bir takım çulgın ve hisleriyle hareket eden Ermenilerin eski Ermeni savaş şarkıları söyledikleri doğrudur. Jules Caesar oyununu oynadıkları sırada büyüklük taslayan atıp tutan bir Ermenin ayağa kalkarak, “ Kayser, kendisine takdim edilen tacı reddedebilir fakat Ermenistan’ın gelecekteki kralı fedakar vatanseverlerin kendi başına koyacakları tacı reddetmeyecektir.” diye bağırdığı da doğrudur, yine gürültücü tecrübesiz Muşeg Adana ovalarında dolaşarak millete az yemelerini elbiselerini satarak silah almalarını tavsiye ettiği ve başına kral tacı koyarak, fotoğraf çektiği ve her bir silahtan şahsi çıkarını temin etmek suretiyle Adana sahiline silah çıkarttığı da doğrudur. İki yüze yakın yeminli Ermeni savaşçısının Ermeni mahallesini korumak için Müslümanları öldürecekleri de doğrudur” diyor.¹⁰⁴

1908’de II. Meşrutiyetin ilanından sonra komitelerin Adana’daki faaliyetleri açıktan açığa görülmeye başlandı. Bununla birlikte Meşrutiyetin ilanı Ermeni terör olaylarını bir süre durdurmuştu. Fakat meşrutiyetin ilanını takiben Bulgar, Sırbistan, Girit hareketleri ve yer yer çıkan iç isyanlar, komiteler için ihmal edilmeyecek bir fırsat idi. Halk aslında hürriyetten istifade ederek daha da iyi silahlanmıştı. Ermeniler Müslümanların durumuna karşın daha organize hareket ediyorlardı.¹⁰⁵

¹⁰² Uras, a.g.e. s.553

¹⁰³ Gös.yer.

¹⁰⁴ Uras, a.g.e. s.552

¹⁰⁵ Mehmet Asaf, a.g.e, s.13

Hükümetin resmi kayıtlarına göre Adana isyanı için Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Mersin ve İskenderun gümrüklerinden Adana'ya 12.840 silah girmişti. Bunun dışında gayr-i resmi yollarla ve kayıtlara geçmeyen silah girişi de vardı. Böylece bölgede hemen hemen silahı olmayan kişi kalmamış gibiydi. Bu silah artışı İngiliz Büyükelçilik raporlarına da yansımıştır.¹⁰⁶

İngiliz Büyükelçiliği raporlarına göre, kimi Ermeni önderleri, İstanbul'dan gelen delegeler ve Ermeni papazları kendi toplum mensuplarını silah almaya teşvik ediyorlardı. Bu silah alımı düşüncesizce ve kötü niyetle yapılıyordu. Nitekim Mersin İngiliz Konsolos Yardımcısı Wylie, meşrutiyetten bu yana vilayete 40.000 silah, rovolver ve otomatik tabanca getirildiğini Büyükelçi Lowther'e rapor ediyordu.¹⁰⁷

Muşeg durumu istediği hale getirdikten sonra bir bahane ile 4 Mart'ta Mısır'a gitmiş ve 27 Mart 1909 Cuma günü Ermeniler tarafından iki Türkün öldürülmesi suretiyle Adana isyanı fiilen başlatılmıştı.¹⁰⁸

Müslümanlar hükümetten iki Türk'ün katilinin Ermenilerden alınmasını istemişlerdir. Ermeniler de önceden bir Ermeni'yi öldürmüş olan bir Müslüman'ın kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Aksi takdirde katili vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Paskalya yortusu dolayısı ile Ermeni evlerinden silahlar atılıyor, gösteriler yapılıyordu. Bu sırada Türk-Ermeni halk arasında çarpışmalar baş göstermiştir. Ermeniler Müslümanlar tarafından çok saygı duyulan bir ihtiyarı da öldürdüler. Ermeni mahallesinde kalan, Ermeniler tarafından yakalanan Müslümanlar da öldürülmüştür.¹⁰⁹

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, Karaisalı erlerini silâh altına çağırmıştır. Ancak toplanan ihtiyat taburu erlerinden bir kısmı kendi ailelerini korumak amacıyla dağıtılmışlardır. Kargaşalık 1 Nisan'dan 3 Nisan'a kadar 3 gün sürmüş ve sonunda bastırılmıştır.¹¹⁰

Fakat 12 Nisan'da, Dedeâğaç'tan gelen üç tabur askerin üzerine Ermeni mahallelerinden ateş edilmesi, eskisinden daha feci olayların yaşanmasına neden

¹⁰⁶ Salahi R. Sonyel, **İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (1908–1909)**, Ankara 1988, s. 30

¹⁰⁷ Sonyel, **a.g.e.** s.31

¹⁰⁸ Koçaş, **a.g.e.** s.168

¹⁰⁹ Uras, **a.g.e.** s.556

¹¹⁰ Gös.yer.

olacaktır.¹¹¹ Böylece ayaklanmanın ikinci safhası başlamıştır. 5 gün devam eden çarpışmalardan sonra 30 Nisan tarihinde ayaklanma tamamen bastırılmıştır.¹¹² İkinci bir çarpışma yaşanmış ve en sonunda birçok kanlı çarpışmalardan sonra sessizlik sağlanmıştır.

Adana Valisi Cevat Bey, olayların büyümesine sebep olarak, nizamiye kuvvetlerinin yetersizliğini göstermiştir. Onun ifadesine göre vilayetin elinde 300 küsur mevcutlu bir nizamiye taburu mevcuttur. Silah altına alınmak zorunda kalınan redifler, silah, teçhizat ve kıyafet yönünden yetersizdirler.¹¹³

Bu arada olaylar Mebusan Meclisi gündemine taşındı. İlk defa Mebusan Meclisi'nde Adana Mebusu Ali Münif Bey ve 8 arkadaşının verdiği takrir münasebetiyle Adana olayları ele alınmıştır. 18 Nisan 1909 tarihinde başlayan görüşmelerde; Mebusan Meclisi kâatibi, Abdulaziz Mecdi Efendi'nin okuduğu takrir, Adana Mebusu Ali Münif, Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Mersin Mebusu Arif Hikmet, Halep Mebusu Ali Cenani, Hama Mebusu Abdulhamid Zehravi, Sivas Mebusu Dagavaryan, İstanbul Mebusu Hallacyan, Amasya Mebusu İsmail Hakkı ve Erzurum Mebusu Varteks imzalarıyla verilmiştir.

Takrirden öncelikle Adana'da şimdiye kadar çeşitli unsurlar arasında hiçbir şekilde ihtilaf yaşanmadığına vurgu yapılarak 1895–1896 olaylarının bölgeye sirayet edemediğine dikkat çekilmiştir. Ancak bir haftadan beri Müslüman ve Ermeni unsurlar arasında yaşanan kanlı olayların bütün vatanseverler için üzüntü kaynağı olduğu belirtilmiştir. Takrirden olayların kaynağında eşitlik ve meşrutiyet karşıtı karşılıklı nefret duygularının yer aldığı uyarısında da bulunulmuştur. Takrir sahipleri gelişmelerin daha vahim bir hal almaması için hükümetten olayların çevre vilayetlere sirayet etmesinin engellenmesi hususunda gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir.¹¹⁴

Takririn görüşülmesi sırasında Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi, Muş Mebusu Kaygan Efendi ve Erzurum Mebusu Varteks Efendi söz almışlardır. Sonunda olayların yatıştırılması için meclis tarafından tebligatta bulunulmasına karar verilmiştir.¹¹⁵

¹¹¹ Ayfer Özçelik, **Sahibini Arayan Meşrutiyet-31 Mart Ve 1909 Adana Olayları**, İstanbul, 2001, s.288

¹¹² Özçelik, a.g.e. s.289

¹¹³ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:1, C.III, (İctima Senesi 1), TBMM Yay, Ankara 1982, s.109

¹¹⁴ **M.M.Z.C**, C.III, s. 69

¹¹⁵ **M.M.Z.C**, C.III, s.70

Adana valisi Cevat Bey'in 26 Nisan 1909 tarihli telgrafı¹¹⁶ 1 Mayıs günü Mebusan Meclisi gündemine alındı. Vali Bey'in telgrafı hakkında söz alan Biga Mebusu Arif İsmet Bey, bütün unsurların Osmanlı çatısı altında birleştiğini, Adana'daki çatışmaların büyük bir üzüntü kaynağı teşkil ettiğini ifade etmiştir. İsmet Bey, meclisin duruma el koyması ve valinin gönderdiği bilgilerle yetinilmemesini istemiştir. Erzurum Mebusu Varteks Efendi ise valinin telgrafını eleştirerek Ermenilerin saldırıya geçtikleri yolundaki iddiaları reddetmiştir. O *“Üç bin kişi kırıldıktan sonra kiliselere ve mekteplere iltica etmiş, orada kalmışlar. Kendi kendilerini muhafaza etmeye uğraşıyorlardı. Nasıl olur ki 5,6,7 gün sonra o kırılan fedailer çıkmış da oradan bir silah atmışlar? Nasıl olabilir?”* diye sormaktadır.¹¹⁷ Halep Mebusu Ali Cenani Bey, valinin telgrafının, kendisinin de olaylara karıştığını gösterdiğini öne sürerek, yargılanmasını teklif etmiştir. Bundan sonra Arif Hikmet Bey ve yedi arkadaşı tarafından bir takrir verilmiştir. Buna göre:

- 1) Sorumluların Divan-ı Harb-i Örfice yargılanması,
- 2) Seçilecek Divan-ı Örfi heyetinin İstanbul'dan oluşturulması,
- 3) Hala kuşatma altında tehlikede bulunan, Dört Yol'un tahliyesi,
- 4) Yardıma muhtaç ve korumasız kalanların ihtiyaçları için, para sağlanması,
- 5) Gasp edilmiş malların geri alınması ve değerleri hakkında defter düzenlenmesi için tarafsız komisyonların oluşturulması.¹¹⁸

Mecliste bu takrir üzerine yapılan görüşmeler sonucunda olayla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'nden istizah (açıklama) istenmesine karar verilmiştir.¹¹⁹

Bütün bu gelişmelerden sonra Adana'da bir askeri mahkeme kurulmuş uzun soruşturmalardan ve muhakemelerden sonra dokuzu Müslüman, altısı Ermeni olmak üzere on beş kişi idam edilmiştir.¹²⁰ Ermeni komitecileri bu olay dolayısıyla Avrupa'ya

¹¹⁶ M.M.Z.C, C.III, s.109

¹¹⁷ M.M.Z.C, C.III, s.110

¹¹⁸ M.M.Z.C, C.III, s.111

¹¹⁹ M.M.Z.C, C.III, s.118

¹²⁰ Uras, a.g.e. s.556

30.000 Ermeni'nin öldüğünü yaymışlardır. Patrikhaneden gönderilen soruşturma heyeti ölü sayısını 21.330 olarak tespit etmiştir. Valilikten verilen resmi bildiriye göre bütün ölenlerin toplamı 10.000'den aşağıdır. Birinci Divanı Harbi Örfi'nin nüfus kayıtlarından yola çıkarak verdiği rakam 6.429'dur. Bu sayı nüfus kütüğü kayıtlarına bakılarak çıkartılan bir sonuçtur. İngiliz Büyükelçiliği raporlarına göre ölenlerin sayısı tahmini 15.000–20.000 arasındadır.¹²¹ O zaman Edirne milletvekili olan Agop Babikyan'ın hazırlamış olduğu raporda ölenlerin miktarı şöyle gösterilmektedir.¹²²

Adana ve yakınında çiftliklerde

Öldürülenler	9780	
Tanrıverdi	1280	
Sarı Geçit	850	
Ese sacılı	1558	
Osmaniye	1111	
Bostan çiftlik	1277	
Korular	3623	

	19.479	
		19.479
Rumlar	250	
Süryaniler	850	
Keldaniler	422	

	1.522	1.522

		21.001

Fransızca olarak yayınlanan La Turquie gazetesine göre ise ölenlerin toplamı 1000 kişidir. Bunun 250'si Müslüman 750'si Ermeni'dir.¹²³ Adana olayından sonra

¹²¹ Sonyel, **a.g.e.** s.38

¹²² Uras, **a.g.e.** s.557

¹²³ Uras, **a.g.e.** s.556

Adana Valiliğine getirilen Cemal Paşa ise 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman öldüğünü hatıralarında belirtmektedir.¹²⁴

Bütün ildeki Ermeni nüfusu 48.000 olduğuna göre 21.000 veya 30.000 Ermeni öldürülmüş olsaydı Adana'da Ermeni kalmamış olması gerekirdi. Hâlbuki bu nüfusun 25.000 kadarı karışıklık çıkmamış olan yerlere birçoğları da, Lazkiyye taraflarına kaçmışlar ve olaydan sonra dönmüşlerdir.¹²⁵

İttihatçıların “İttihad-ı Anasır” uğruna verdikleri tavizler Ermeniler'in işine yaramıştır. II. Abdülhamit'in koyduğu silah ithali yasağını meşruti idare kaldırdığı için Ermeniler hızla silahlandılar. İstanbul'da Meşruti İdareyi ortadan kaldırmayı amaçlayan “31 Mart Vakasının” çıkmasının ertesi günü Adana'da Ermeniler de Müslümanları katletmeye başladılar. Olay her zaman olduğu gibi Avrupa'ya ‘Ermeniler öldürülüyor’ şeklinde intikal etmiştir.¹²⁶ Bunun üzerine Adana Valiliği'ne gönderilen Cemal Paşa Avrupa'ya hoş görünmek için kurduğu Adana Divan-ı Harp mahkûmlarından otuz Müslüman'ı, iki ay sonra da Erzin kasabasında on yedi Müslüman'ı idam ettirmiştir. Cemal Paşa sadece bir Ermeni'yi idam ettirdiğini belirtmektedir.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nin eski Washington Büyük Elçisi Ahmet Rüstem Bey “*Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*” adlı eserinde 1909 Adana olayların şu şekilde aktarmıştır:

“Her ne kadar Ermeni propagandası arzu edilen neticeleri vermeden önce ortaya çıkmış olsa da 12 Nisan 1909 karşı ihtilali Ermeni komitelerine projelerinin gerçekleştirilmesi için uygun bir fırsat olarak görüldü. Osmanlı toprakların da geçici olarak her türlü hükümet otoritesi yokluğundan faydalanarak ve geçirdiği bu müthiş krizle imparatorluğunun son saatinin çaldığını zannederek Adana vilayeti ve civarın da Müslümanlarla ve Ermeniler arasın da çatışma çıkarmaya karar verdiler. Bu amaçla iki toplumu birbirine kışkırtmak için her şeyi yaptılar. Kiliseler yangın vaazlarıyla çınladı, tiyatrolar ihtilalci yankılarla inledi, şehrin duvarları Müslüman unsura yönelmiş ağır hakaret ve tehditler dolu olan afişlerle dolduruldu. Müslüman evleri Hıristiyan zaferinin başlangıcını haber vermek üzere birer haç ile işaretlendi,

¹²⁴ Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001, s.397

¹²⁵ Uras, **a.g.e.** s.557

¹²⁶ Hallaçoğlu, **a.g.e.** s.40

¹²⁷ Cemal Paşa, **a.g.e.** s.398

*Müslümanlara karşı işlenen suikast ve cinayetler civar köy ve kasabaları kana boğdu. Nihayet Ermeni halka her gün askeri eğitim yapmaları için silah dağıtıldı.”*¹²⁸

Buna karşılık, Taşnaksütyun ‘un yirminci yılı dolayısıyla Cenevre’de 1910’da yayınlanan Mikail Varatyan’ın “*Tekrar Doğan Vatan ve Görevimiz*” adındaki eserinde şu ifadeler yer alıyor: “*Adana cinayeti milletimizin kendisini tanıması anlaması için bir mihenk taşı oldu. Temmuz darbesinden sonra 8 ay mütemediyen komite muhtemel hadiselere karşı teşkilatlanılması, silahlanması, uyanık durulması için her tarafa bağıyordu. Denilebilir ki ayaklanma sahası için de birçok gençlerden serbest bir avuç kahraman ve kıymetli kuvvetler silah veya tedbir eksikliğinden, kargaşalık başlar başlamaz alçakçasına memleketi bırakıyorlar ve haysiyetsizce firara teşebbüs ederek içarlere ve Mısır’a kadar kaçıyorlardı. Bu hususta gerek yabancıların gerek memleket yazarlarının birçok yazuları yayınlanmıştır.*”¹²⁹

Komiteciler yabancı askerlerin yetişmesine kadar devletin kuvvetlerine karşı koyabileceklerini ümit ediyorlardı. Zira onlar yeterince silah ve personele sahip olduklarını düşünüyorlardı. Bu yabancı kuvvetlerin Adana’ya demir yolu ile bağlı olan Mersin limanına yakın bir yere gelmesi büyük devletlere teklif edilmiş idi. Avrupa’dan gelecek bu destek Doğu Anadolu istikametinde bir yayılmaya başlangıç teşkil edecekti. Böylece de ülkenin Avrupa yakasını sarsan olaylara ek olarak Asya tarafında da bir kargaşalık yaratılacaktı. Bu sayede özerk hatta bağımsız bir Ermenistan devleti ortaya çıkabilecekti. Adana olayları tam anlamıyla Ermeni komitelerinin bir organizasyonudur. Olayların ortaya çıkışında Osmanlı Devleti’nin hiçbir suçu yoktur. Olaylardan sonra oluşturulan çeşitli araştırma komisyonlarının raporlarında ele geçirilen vesikalar arasında Hınçak simgeleri ve Ermeni bayraklarıyla süslü Boyacıyan ve diğer Hınçak Komitecilerinin büyük boy resimleri olan tablolar ve armaların bulunduğu bilinmektedir. İngiltere’nin Adana Başkonsolosu olan Binbaşı Doughty-Willy’nin hükümetine gönderdiği raporda da Ermeniler suçlanmıştır. O, Kilikya’da meydana gelen trajik olayları Ermenilerin kışkırtıcı tutumuna bağlıyordu. Yerel yetkilileri geleceği açıkça görülen olayları önlemek maksadı ile sadece zor ve silah kullanarak müdahale etmedikleri için suçlamaktaydı.¹³⁰

¹²⁸ Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, İstanbul 2005, s.40

¹²⁹ Gazigiray, **a.g.e** s.206

¹³⁰ Ahmet Rüstem Bey, **a.g.e**. s.41

Adana'daki Müslüman halk, Ermeni ayaklanmasını şaşkınlıkla karşıladı. Türkler uzun yıllar boyunca birlikte yaşadıkları, şefkatle yaklaştıkları komşularının bu tutumları karşısında hayrete düştüler. Adeta derin bir uykudan uyandılar. Ermenilerin amaçlarına ulaşmak maksadı ile seçtikleri yeni yol Türkiye'nin ölümünü çabuklaştırarak onun cesedi üzerinde yeni bir devlet kurmaktı.¹³¹

Bununla beraber Adana olaylarının İstanbul'daki 31 Mart olayı ile ilişkisi olduğunu iddia etmişler ve her tarafta Müslümanların düşmanlığına kurban olduklarını yaymışlardır. Şöyle ki; Ermeniler Meşrutiyet aşığı Müslümanlar ise gerici oluyorlardı. Çalışkan Adana Türkleri de sırf taassup ve gericilik etkisiyle kendi memleketlerini yıkıyorlar meşrutiyetin kurucusu Ermenileri öldürüyorlardı. Komitecilerin bütün propagandalarını bu iddiaya dayandırmalarına, olaydan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezinden gönderilen bir şahsın, Adana İttihat ve Terakki Kulübü'nde ve hükümet konağı önünde yaptığı konuşmalarda halkı barış içinde yaşamaya davet ederken, 31 Mart ile Adana olayı arasında ilgi bulunduğu şiddetle ısrar etmesi sebep olmuştur. Ermeniler de bundan sonra asıl amaçlarını perdelemek için bundan istifade etmişler ve daima bu esas üzerinde propaganda ve yayınlar yapmışlardır.¹³²

Adana olayları ile 31 Mart olayı arasında bir bağ olduğunu raporunda yazan Agop Babikyan, İstanbul'da 31 Mart olayının patlak verdiği günün öğleden sonrası, Adana'da kargaşanın başladığını belirtmiştir. Babikyan'a göre Osmanlı Hükümeti İstanbul'da cereyan eden hadiseyi vilayetlere bildirmiştir. Babikyan, Ermenileri Meşrutiyetin koruyucusu, Müslüman halkı ise meşrutiyet karşıtı olarak göstererek Adana'daki kargaşanın Müslüman kaynaklı olduğunu raporunda belirtmiştir.

Görüldüğü üzere; Adana olayının patlak verdiği aşama incelendiğinde Ermenilerin suçlu olduğu, çıktıktan sonra duruma hâkim olamamak, sebebiyle mahalli yönetimin kusurlu bulunduğu sonucuna ulaşılabilir. Ama tek taraflı katliam hiçbir şekilde söz konusu olmayıp Ermenilerle Müslümanlar, kıyasıya dövüşmüşler hatta savaşmışlardır.¹³³

¹³¹ Ahmet Rüstem Bey, **a.g.e.** s.42

¹³² Uras, **a.g.e.** s.558

¹³³ Gürün, **a.g.e.** s.176

Adana’da olaylardan sonra sıkıyönetim ilan edildi. Müslüman ve Ermeni suçlular divanı harbe sevk edildi. Olaydan sonra Adana’ya tayin edilmiş olan Cemal Paşa bu konuda şunları yazar:

“Adana’ya gelişimden 4 ay sonra yalnız Adana şehrinde Örfi Harp Divanı mahkûmlarından 30 Müslüman’ı idam ettirdiğim gibi ondan iki ay sonrada Erzim kasabasında 17 Müslüman’ı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana’nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi Bahçe kazası müftüsü de vardı. Bu müftünün o havalı Türkleri üzerinde pek büyük bir nüfuzu vardı. Çok teessüf ederim ki Adana Vakası’nın ikici günü bir ecnebi vapuru ile İskenderiye’ye kaçan Monsenyör Müşeng o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe Müftüsünün karşısına astırırdım.”¹³⁴

Cemal Paşa’nın anlattıklarına dayanarak denilebilir ki; bu olayda da Müslüman-Türkler cezalandırılmıştır. Batılılar tarafından desteklenen Ermeniler Adana olaylarını başlatan taraf olmalarına rağmen, Osmanlı yetkilileri sırf batının tepkisini çekmemek için Müslüman- Türk vatandaşını feda etmiş görünmektedirler.

Adana olayından sonra Paris’teki Osmanlı elçisi gazetelerde bildiri yayınlattı. Bu bildiri de Adana ili içinde gelişen olaylar hakkında Avrupa basını ve Ermeni komitelerinin Osmanlı Hükümeti hakkında karalayıcı yayınlarda bulunduğu, olaylarda verilen kayıpların dört bini geçmediği halde otuz bin kadar gösterilmiş olduğunu belirtilmektedir. Bu olaylarda sorumluluğun sadece Müslümanlara yüklendiğini, hâlbuki Mersin ve Adana’da soruşturma yapan Hıristiyan cemaati reislerinin her iki toplumun da suçlu bulunduğunu bildirmekte olduğunu hatırlattılar.¹³⁵

Birinci Adana olayları olarak adlandırılan isyan hareketleri ile ilgili olarak çıkarılan sonuç şudur:

1. Olaylara Ermeniler neden olmuşlardır.
2. Ermeniler hükümetin gevşekliğinden yararlanarak, silahlarına ve örgütlerine güvenmişlerdir.
3. Ermeniler, Müslüman halkı kışkırtmış, işkence ve eziyet etmişlerdir.
4. Olayların, 31 Mart olayı ile hiçbir ilgisi yoktur.

¹³⁴ Cemal Paşa, **a.g.e.** s.399

¹³⁵ Uras, **a.g.e.** s.567

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA'DA ERMENİ NÜFUSU

Ermeni sorununun ortaya çıkışını izleyen dönemde Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-1893 ve ikincisi 1910/11 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak 1909 yılında da özellikle gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmesi nedeniyle bir nüfus çalışmasına başlanılmıştır.¹³⁶ 1909 sonrası yayınlanan nüfus istatistikleri daha güvenilir olarak kabul edilmektedir.

Kemal H. Karpat'ın Osmanlı Devleti'nin nüfusunu yıllara göre belirtmiştir. Buna göre; Kilikya bölgesindeki Ermeni nüfusu 1893'te 44.799, 1910-1911 yıllarında 47.047, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başında, ise 50.139'dur.¹³⁷

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da ve diğer vilayetlerde görevli yabancı diplomatlar değişik zamanlarda ülkelerine Ermeni nüfusu hakkında raporlar göndermişlerdir. Örneğin, İngiltere'nin Adana Konsolosu'nun verdiği 1891 tarihli rakamlarına göre Adana şehrinin nüfusu 81.000'dir. Bütün vilayetin Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçel ile birlikte toplam nüfusu ise 371.000'dir.¹³⁸

Ermeni nüfusu hakkında Ermeni Patrikhanesi de rakamlar ortaya koymuştur. Fakat Ermeni patrikhanesinin belirttiği rakamlara her zaman kuşkuyla bakılmıştır. Çünkü Patrikhane uluslar arası camiada Ermeni tezlerini desteklemek amacıyla Ermeni nüfusunu çok gösteren rakamlar açıklamıştır. Patrikhanenin, birincisi Berlin Konferansında (1878) diğeri de Paris Konferansı (1919) sırasında açıkladığı Ermeni nüfusu bilgileri abartılmış durumdadır. Patrikhanenin, Berlin Konferansı'na sunduğu rapora göre Adana vilayetinde 86.000 Müslüman, 134.000 Hıristiyan yaşamaktaydı.¹³⁹ Hıristiyan nüfusunun fazla gösterilmesinin sebebi Kilikya'da kurulması düşünülen Ermenistan için olduğu açıktır. Yine Patrikhanenin 1913'te yayınladığı nüfus bilgilerinde Adana'daki Ermeni nüfusu 1882'de 280.000, 1912'de 407.000, 1913'te 119.414'dür.¹⁴⁰

¹³⁶ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.7

¹³⁷ Kemal H.Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul 2003, s.129

¹³⁸ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.18

¹³⁹ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.22

¹⁴⁰ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.23

Justin McCarthy ise 1912 yılı itibariyle Adana vilayetindeki Ermeni nüfusunu 74.930 olarak belirtmiştir. Ona göre Adana vilayeti toplam nüfusu 666.578'dir. Bu durumda Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı %11,2'dir. ¹⁴¹

1914 yılı resmi istatistiklerinde nüfus bilgileri şöyledir. Müslümanlar 341.903, Rumlar 8.974, Ermeniler 52.650'dir. ¹⁴² Toplam nüfus ise 403.527'dir. Buna göre Ermeni nüfusunun oranı % 13'dür. Ermeni sayısının içinde Protestan nüfus da dâhildir. ¹⁴³

Adana merkez kazada Müslüman nüfus 93.217, Ermeni nüfus 15.844, diğerleri ¹⁴⁴ ise 5.755'tir. Toplam nüfus 114.816'dır. Ermenilerin toplam nüfusa oranı %13,7 olmaktadır. ¹⁴⁵ Görüldüğü üzere patrikhane verileri hariç tutulursa nüfus istatistiklerinin hiç birisinde Ermeni nüfusu %13'ü aşmamaktadır.

I. Dünya Savaşı sürerken 1917 baharında İngilizler tarafından Osmanlı topraklarını paylaşma amacıyla vilayet ve sancaklarda bir nüfus sayım çalışması yapılmıştır. İki yıl süren bu çalışma ancak 1919 yılında rapor haline getirilmiştir. Bu raporun Osmanlı Devleti için olumlu yanı 1914 yılı nüfus bilgileri verilirken Osmanlı nüfus istatistiklerine bağlı kalınmasıdır. Bu rapora göre; Adana'nın 1914 yılında Ermeni nüfusu 57.686 verilirken, İngilizlerin 1919'da tespit ettiği nüfus 75.000'dir. ¹⁴⁶

Bu rakamlar, Adana bölgesine yoğun bir Ermeni nüfusu naklinin yapıldığını, bir Ermenistan devleti vücuda getirebilmek istenildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE ADANA'DA ERMENİLERE AİT OKULLAR

Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi içerisinde bulunan Ermeniler diğer cemaatler gibi kendi millet okullarında çocuklarını okutmaktaydılar. Basit ve temel bilgilerin öğretildiği ve cemaat okulu olma özelliğini aşmayan bu kurumlar siyasi ve ekonomik

¹⁴¹ Justin McCarthy, " *Osmanlı Ermeni Nüfusu*", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara 2002, s.68

¹⁴² **Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri,1914-1918**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, C.I, Ankara 2005, s.605

¹⁴³ **Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918**, s.606

¹⁴⁴ Diğerleri olarak belirtilenler, Yahudi, Rum, Latin, Maruni, Süryani, Keldani, ve Yakubi'dir. (Rum nüfusun içine Protestanlar ve Katolikler dahildir.) **Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri,1914-1918**, s. 605

¹⁴⁵ **Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri,1914-1918**, s.657

¹⁴⁶ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.27

destek sağlayarak güçlendiler, büyüdüler ve etkin bir kurum haline geldiler.¹⁴⁷ Bunda en önemli faktör yabancı devlet misyonerlerinin, özellikle de Amerikalı misyonerlerin bilinçli, planlı ve programlı çalışmalarıdır. Ayrıca bu gelişmede tüccarlar, diplomatlar ve gönüllülerin de desteği azımsanmayacak kadar çoktur.

Osmanlı Devleti'nde ilk Ermeni okulları, kiliseye bağlı olarak açılmaktaydı.¹⁴⁸ Ermenilerin, Osmanlı yönetiminde modern okullar açmaları XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştır.¹⁴⁹

1830 yılında imzalanan Osmanlı-Amerikan Ticaret Antlaşması ile Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri daha da kolaylaştı. Ayrıca bu antlaşma ile; Amerika Devleti ayrıcalıklı bir statü ve Amerikalı tüccarlar da devlet müdahalesi olmadan her millet ya da dinden tüccarlarla rahat ilişki kurma hakkını elde ettiler. Bunun üzerine; Amerikalı tüccarlar Ermeni tüccarlarla işbirliği yaptılar ve sonuçta Amerikan-Ermeni ilişkileri daha da gelişti. Hatta Amerikan Hükümeti Ermenilere vatandaşlık hakkı verdi.¹⁵⁰

Ermenileri kendi mezheplerine kazandırmak isteyen misyonerler, işe öncelikle eğitim-öğretim kurumlarından başladılar. 1830'larda Ermeniler arasında bir eğitim seferberliği başlatmışlardır. Bu anlamda Ermeniler için ilk açılan misyoner okulu 1834'te İstanbul'da Beyoğlu'nda faaliyete geçti. Bunu diğer okullar takip etti.¹⁵¹

Adana vilayetinde ilk Ermeni okulunun 1875'de açıldığını 1898 (H. 1316) tarihli Maarif Salnamesi'nden öğreniyoruz. Bu okula Osmanlı Hükümeti, 1892 tarihinde ruhsat vermiştir. Bu okulun türü idadi (lise) olup imtiyaz sahibi, müdürü Serkis Efendi'dir. 150 erkek öğrenciden oluşan okulda hiç kız öğrenci yoktur.¹⁵²

Diğer bir okul Adana Ermeni Kız Rüştüyesi'dir. 1886 (H.1304) da açılan okula 1892 tarihinde ruhsat verilmiştir. Bu okulun da sahibi Serkis Efendi'dir. Orta dereceli eğitim veren bu okulda 500 kız öğrenci bulunmaktadır.¹⁵³ Erkek öğrenci yoktur. Adana'da 1889 (H.1307) yılında yeni bir Ermeni Erkek Rüştüye Mektebi açıldı. Sahibi ve müdürü Serkis Efendi'dir. 100 erkek öğrenci bulunmaktadır. 1894 (H. 1312) açılan

¹⁴⁷ İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1993, s. 170

¹⁴⁸ M.Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, İstanbul,1992, s.70

¹⁴⁹ Kılıç, *a.g.m.* s. 83

¹⁵⁰ Haydaroğlu, **a.g.e.** s.171

¹⁵¹ Gös.yer.

¹⁵² **Salname-i Nezareti Maarifi Umumiye**, 1316(H) senesi , birinci sene, Matba-i Amire, s.842-843-844-845, Bundan sonra S.N.M.U. olarak gösterilecektir.

¹⁵³ **S.N.M.U.** s.843

Ermeni rüştiye okulunda da 65 erkek öğrenci vardır. Yine diğer rüştiyelerde olduğu gibi kız öğrenci yoktur. 1894’de ruhsat verilen bu okulun sahibi Gavand Efendi’dir.¹⁵⁴

Adana’da Ermeni misyoner okulları da açılmıştır. İlki 1880 (H.1297), ikincisi ise 1881 (H.1298) de açılmıştır. Bu iki okulun sahibi Karabet Efendi’dir. 1880 de açılan Adana Ermeni Protestan Mektebi’nde erkek öğrenci sayısı 38, kız öğrenci sayısı ise 114’dür. 1881’de açılan Ermeni Protestan Mektebi’nin ise sadece 128 erkek öğrencisi vardır.¹⁵⁵ Muhtemelen Ermeni cemaati içinde kızların ve erkeklerin ayrı yerlerde okuması uygun görülmüştür.

1898 (H.1316) tarihli maarif salnamesinde Adana’da bulunan Ermeni okulları içerisinde Kozan-Sis Katagigos Mektebi de yer almaktadır. Bu okulun türü idadi olup karma eğitim vermektedir. Salnamede açılış tarihinde ‘kadim’ yazmaktadır. Ruhsat tarihi de belirtilmemiştir.

Yine aynı okulların 1901 (H.1319) maarif salnamesinde öğrenci sayılarının aynı olduğunu görüyoruz. Diğer Ermeni okullarında da bu durum aynıdır. Demek oluyor ki 1898 (H. 1316) ile 1901 (H.1319) tarihli maarif salnamelerindeki bilgiler aynıdır. Bu da 1901 (H.1319) gönderilen listenin yenilenmediğini göstermektedir.¹⁵⁶

Yukarıda belirttiğimiz Adana’daki Ermeni idadi ve rüştiye okullarının bilgileri 1903 (H.1321) tarihli maarif salnamesinde de aynen görüyoruz. Fakat bu salnamede okullardaki öğrenci sayıları belirtilmemiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ S.N.M.U. s.844

¹⁵⁵ S.N.M.U. s.845

¹⁵⁶ Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, 1319(H) senesi, dördüncü sene, Matbaa-i Amire, s.370

¹⁵⁷ Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye, 1321(H) senesi, altıncı sene, Asr Matbaası, s.337

III. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA GİRİŞİ VE ADANA ERMENİLERİ

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE OSMANLI DEVLETİNİN SAVAŞA GİRMESİ

I.Dünya Savaşının sebepleri, Fransız ihtilali ve bir çeyrek yüzyıl süren ihtilal savaşlarının, izleyen yüzyıl içinde meydana getirdiği gelişmelerin sürekli ve doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Fransız ihtilalinin ortaya çıkardığı yeni düşünceler, gelişmeler siyasal ve sosyal kurumlar devletleri olduğu kadar, ulusları da etkilemiştir. Denebilir ki devletlerin kendi iç ilişkileri gibi devletlerarasındaki ilişkiler de yeni bir çerçeve içinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu yeni çerçevenin ana unsurlarını şu noktalar da toplamak mümkündür:

Liberalizm hareketleri, salt devlet sınırları içinde ortaya çıkan bir olay şeklinde kalmayıp uluslar arası diplomatik ilişkilere de konu olmuş ve bu ilişkilerde yeni çatışma konuları ortaya çıkarmıştır. Ulusçuluk hareketleri ise liberalizmden daha etkili olmuştur. İtalya ulusal birliğinin kuruluşu ve bundan daha önemli olmak üzere Alman İmparatorluğunun ortaya çıkması Avrupa dengelerini değiştirmekle kalmayıp Balkanlardaki ulusal duyguları da kamçulamış ve 1870'den sonra Balkanlar Avrupa diplomasisinin etkinlik gösterdiği başlıca alanlardan biri olmuştur. 1908–1909 Bosna- Hersek Buhranı ve 1912–1913 Balkan Savaşları'ndan sonra, 1914'de Birinci Dünya Savaşı da patlatıcı kıvılcımını bu bölgeden almıştır.

Bununla birlikte Balkan kaynaşmalarını ve buhranını, Birinci Dünya Savaşı'nın tek nedeni olarak görmek yanlış olur. Modern dünyanın gelişmesinde bir dönüm noktası olan bu savaşın nedenleri arasında 1815'den sonra ki gelişmelerin yanı sıra 1871'den sonra izlenen Alman dış politikası da yer almaktadır. Bismarck'ın, Alman İmparatorluğunu korumak için uyguladığı barış düzenleri sonuçta Avrupa'yı bloklaşmaya ve bloklar arasında rekabet ve silahlanma yarışına götürmüştür.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Metin, a.g.e, s.126

Endüstrileşmenin XIX. yüzyıl içinde kazanmış olduğu yeni hız ve bunun sonucu olarak gelişen ve genişleyen sömürgecilik diplomatik ilişkilerin alanını Avrupa'nın dar sınırlarından çıkararak yeni kıtalara Afrika ve Uzak Doğuya yaydığı gibi çeşitli nedenlerle bloklaşan büyük devletler arasındaki çatışma alanlarını da arttırmıştır. Öyle görünüyor ki devletler arasında karmaşık bir hale gelen ilişkilerde ortaya çıkacak herhangi bir buhranın şu veya bu zamanda bir patlamayla sonuçlanması beklenebilirdi.

İşte böyle bir bekleyiş sonucu Birinci Dünya Savaşı 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan Veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi sonucu başlamıştır.

Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarındaki yenilgisinin etkisiyle ordu ve donanmasını yenileştirme işlerine girişirken bir yandan da iki bloka ayrılmış Avrupa'da kendisini siyasal yalnızlıktan kurtarmak için bir takım ittifak girişimlerinde bulunmuştur.

İlk ittifak girişimini İngiltere'ye yapan Osmanlı Devleti buradan olumsuz yanıt alınca, ikinci ittifak girişimini Bulgaristan'la yapmıştır. Bulgaristan'dan gelen teklifi Osmanlı Devleti olumlu karşılamışsa da, Bulgaristan'ın bir takım istekler peşinde koşması ittifak girişimlerini olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁵⁹

Osmanlı Devleti üçüncü ittifak girişimini Fransa nezdinde yapmış fakat Fransız Hükümeti, Rusya razı olmadıkça bu ittifakın gerçekleşmeyeceğini bildirerek Osmanlı Devleti'nin önerisini geri çevirmiştir.¹⁶⁰

İtilaf Devletleri blokuna katılma önerilerinin İngiltere ve Fransa tarafından geri çevrilmesi Osmanlı Devletini ister istemez Almanya'nın tarafına itmiştir. Kabinede Alman bağlaşmasına taraftar olanların içerisinde Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis Başkanı Halil Bey yer alıyordu. Bununla beraber üçlü bağlaşma önerisi ilk önce Avusturya'dan gelmiş bu öneri üzerine Osmanlı Devleti 22 Temmuz'da bağlaşma için Almanya'ya başvurmuş ve bu başvurusu olumlu karşılanmıştır.

Bunun üzerine Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir ittifak yapmak üzere 27 Temmuz 1914'te, İstanbul'da görüşmelere başlandı. 2 Ağustos 1914'te de Sadrazam Sait Halim Paşa ile Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron von

¹⁵⁹ H. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, Ankara 1964, s.418

¹⁶⁰ Armaoğlu, **a.g.e**, s. 41

Wangenheim arasında, Osmanlı-Alman Anlaşması imzalandı.¹⁶¹ Bu anlaşmaya göre;

1. Osmanlı Devleti ve Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasındaki anlaşmazlıkta, tam tarafsızlıklarını koruyacaklardı.
2. Eğer Rusya, Avusturya'ya savaş açarsa ve Almanya da buna katılmak zorunda kalırsa, Osmanlı Devleti de savaşa girecektir.
3. Almanya, Osmanlı Devleti'ni, bir tehdit altına düştüğünde gerekirse silahla koruyacaktı.
4. Savaş olursa, Almanya, askeri heyetini Osmanlı Devleti'nin emrine verecekti.
5. Anlaşma, 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte kalacak, taraflardan biri geçersizliğini ilan etmezse, beş yıl daha yürürlükte olacaktır.¹⁶²

4 Ağustos 1914 günü Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman Osmanlı Devleti bu bağlaşmaya karşın tarafsızlığını duyurdu. Bu hareket müttefik devletlerinin işine yarıyordu. Fakat Osmanlı Devletinin tarafsız kalması karşısında müttefik devletlerinden bazı isteklerinin geri çevrilmesine ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devletinin savaşa sürüklenmesine sebep olmuştur. Akdeniz'de İngiliz donanmasının önünden kaçan iki Alman savaş gemisi (Goben ve Breslau) 10 Ağustos günü Çanakkale Boğazından geçerek Osmanlılara sığınmıştır.

Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığı ilan ederek Goben'e Yavuz, Breslau'ya Midilli adlarını vererek Osmanlı donanmasına kattığını ilan etmiştir. Sonra da Alman Amirali Souchon'u komutan olarak görevlendirmiştir.

Almanya'nın günden güne artan baskısı sonunda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine yol açtı. Amiral Souchon kumandasındaki Osmanlı donanması 29 Ekim 1914 günü Karadeniz'e çıktı. Odesa ve Sivastopol limanlarını topa tuttu. Bu olay üzerine İngiltere Rusya ve Fransa Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler. Böylece Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş ve sonunu da hazırlamıştır.

Birinci Dünya Savaşına Osmanlı devletinin de girişi ile İttifak Devletleri parlamentolarına danışılmayan basına açıklanmayan bir dizi gizli antlaşma ile Osmanlı Devleti üzerindeki nihai amaçlarını belirlemişler, kâğıt üzerinde

¹⁶¹ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul 2000, s.466

¹⁶² Uçarol, **a.g.e.** s.467

planladıkları İmparatorluğun taksimini fiilen gerçekleştirmek için askeri metotlara başvurmuşlardır.¹⁶³

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin kaderi ile ilgili sözleşmeler arasında en kapsamlı ve en önemli olanı şüphesiz Sykes-Picot-Sezanov Antlaşması'dır. İngiltere Dışişleri Bakanlığının Orta Doğu uzmanı Sir Mark Sykes ile Fransa'nın eski Beyrut Başkonsolosu Georges Picot arasında yapılan görüşmeler sonunda 1916 Şubat'ında Osmanlı İmparatorluğunun Arap vilayetlerinin bölüşme konusunda bir anlaşmaya varıldı. Ekim 1916'da son şeklini alan antlaşmaya göre; Rusya bağımsız bir Arap devleti ya da Arap Devletleri Federasyonu kurulmasını ve Suriye, Adana ve Mezopotamya'nın İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmasını kabul ediyordu. Buna karşılık, Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Van'ın güneyin de Fırat, Muş ve Siirt vilayetleri arasında kalan toprakları ve Trabzon'un batısında sonradan tespit edilecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyılarını Rusya alıyordu.¹⁶⁴

Genel çerçevesi ile Osmanlı İmparatorluğunun paylaşımı projelerinde, İtilaf Devletleri'nin Ermeni isteklerini dikkate almadıkları, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" adını verdikleri Doğu Anadolu'nun Kafkasya ile birlikte Rusya'ya katıldığı ve Kilikya'daki "Küçük Ermenistan"ın ise Fransızlara bırakıldığı anlaşılacaktır.¹⁶⁵

2.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BAŞLANGICINDA ADANA ERMENİLERİ

2.1. Ermeni Örgütlerinin Ayaklanma Kararı Almaları

Birinci Dünya Savaşı patlak verince Ermeni komiteleri ve patrikhane, Osmanlı Devleti'nin savaşa taraf olduğu takdirde ona karşı takip edecekleri politikayı tespit etmek için bir araya geldiler. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez okulunda Patrikhane memurları başkanlığında Taşnaksütyun, Hınçak ve diğer komitelerin temsilcilerinden oluşan Birleşik Milli Ermeni Kongresi, Ermeniler'in Osmanlı hükümetine sadık kalmalarını, askeri görevlerini yapmalarını, dış tesirlere

¹⁶³ Mim Kemal Öke, *Ermeni sorunu 1914 – 1923 (Devletin dış politika araç alternatifleri üzerine bir inceleme)*, Ankara 1991, s. 85

¹⁶⁴ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, s. 86

¹⁶⁵ Gös. yer

kapılmalarını telkin etti.¹⁶⁶ Taşnaksütyun Başkanları da bu şekilde propagandalar yaparak Osmanlı hükümetine güven vermek istediler.¹⁶⁷ Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleri ile hazırlanmaktan geri kalmadılar.¹⁶⁸

1914 Haziran'ında Erzurum'da Doğu Eyaletleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerin iştirakiyle Sekizinci Taşnaksütyun Kongresi toplandı. Kongre iki hafta sürmüştür. Kongreye Ermenistan'dan, Anadolu'nun çeşitli illerinden, Rusya, Amerika, Mısır ve Balkan örgütleriyle Avrupa örgütlerinden 30 üye katılmıştır.¹⁶⁹

Kongre, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya ve onunla şiddetle mücadeleye girişmeye karar verdi. Osmanlı istihbaratına göre komitelerin taşra örgütlerine verilen talimat şöyleydi: "*Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vasıta ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, mebani ve müessesat-ı emiriyye bombalarla bertaraf edilecek, yakılacak, hükümetin kuvveti dâhilde işgal olunacak, levazım silahlarıyla Ruslara ittihak edilecek ve kıtalarından fırlarla çeteler teşkil eyleyecek.*"¹⁷⁰

Taşnaksütyun komitecileri bu kongreye Ermenilerle anlaşmak, kendilerinin yardımlarını sağlamak için ödünler vermek üzere İttihak ve Terakkinin delegeler gönderdiğini ileri sürmektedirler. Fakat buna ait ne bir kayıt ne de bir bilgi yoktur. Hiç bir esasa dayanmayan bu iddiaya 1920'de Taşnaksütyun tarafından İstanbul'da çıkarılan bir eserde yer verilmektedir.

Osmanlı Hükümeti'nin seferberliği ilan ettiği sıralarda, Eçmiyazın Katagigosu ile Rusya'nın Kafkas genel Valisi Uronzot - Daşkovo arasında bir mutabakata varıldı. Buna göre Ruslar Türkiye'yi ıslahat yaptırmaya zorlayacaklar, Ermeniler de kayıtsız, koşulsuz hareketlerini Rusya'nın arzularına uyduracaklardır.¹⁷¹

Daha Osmanlı Hükümeti Ruslarla savaşa girmeden önce Kafkasya'da hazırlıklar başlamıştı. Her taraftan Ermeni gönülleri Rus ordusuna ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacak çetelere intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya Tiflis'e geliyorlardı. Osmanlı meclisinde Erzurum milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan komite tarafından

¹⁶⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1986, s. 123

¹⁶⁷ Metin, **a.g.e.**, s.128

¹⁶⁸ Uras, **a.g.e.** s.581

¹⁶⁹ Metin, **a.g.e.**, s.128

¹⁷⁰ Öke, **Ermeni Meselesi**, s.123

¹⁷¹ Metin, **a.g.e.** s.129

örgüt için Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksütyun bütün kuvvetiyle çalışmaya koyuldu.¹⁷²

Gönüllü listeleri dolaştırıldı. Bu listelere Amerika'dan, İngiltere'den, Fransa'dan, Bulgaristan'dan, Romanya'dan, Rusya'dan hatta, Buhara'dan gelen Ermeniler giriyorlardı. Bunlar mallarını sattılar ticaretlerini, işyerlerini bıraktılar, silah ve cephane sağladılar.

Ermeniler için olmak veya olmamak sorunu söz konusu idi. İhtiyarlar, hastalar bile gönüllü yazılmak için başvuruyorlardı. Ermeniler bölgeyi tanıyorlardı. Rusların da bunlara gereksinimi vardı. Ermenilerde Türklere karşı savaşmak arzusu o kadar yüksekti ki, silah ve giysi noksanlıkları giderilmemiş olan gençler dahi derhal cepheye koşuyordu.¹⁷³

Savaşın ilk yıllarında Ermeniler Rusya'nın yanı sıra İngiltere'ye de müracaat etmişlerdir. 12 Kasım 1914'te Kahire'deki İngiliz yetkililerine Bogos Nubar Paşa işbirliği teklifini yapıyordu. Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllüler yazdılar. Dağlık mıntıkadaki Ermeniler ise, kendilerine silah ve mühimmat temin edilirse derhal ayaklanmaya hazır olduklarını bildirdiler. Bununla birlikte Ruslar da Kilikya Ermenilerine silah ulaştırılması işini İngiltere'ye havale etmek istiyorlardı. Nitekim Londra'daki Rus büyükelçisi 24 Şubat 1915 tarihinde Moskova'nın talebini Londra'ya ilettili. Buna göre: Fransa ile işbirliği içerisinde Ermenilerin Türklere karşı kullanabilecekleri silah ve mühimmatın İskenderun'a gönderilmesi istenilmekteydi.¹⁷⁴

İngiltere bu teklife sıcak bakmadı ve "Rus Hükümeti, Ermeni asilerin itilaf devletlerine gerçekten faydalı olacağına eminse onlara bu silahları Karadeniz yoluyla bizzat kendisi sağlayabilir" demekle yetindi. Daha sonraki tarihlerde benzeri teklifler de reddedilecektir. İngiltere'nin olumsuz tavrının iki sebebi vardır. Birincisi aralarındaki anlaşma gereği İngiltere Çukurova ve havalesini Fransa'nın tasarrufuna bırakmıştı. Böylece müttefikini şüphelendirmemek için resmen bu yörede herhangi bir harekete girişmekten çekiniyordu. İkinci olarak ise İngiltere Osmanlı'ya karşı cepheyi Çanakkale'de açmıştı. İskenderun yoluyla Osmanlı ülkesini ikiye bölme stratejisi savaş bakanlığınca henüz tamamı ile kabul görmemişti.

¹⁷² Metin, a.g.e. s.129

¹⁷³ Gös.yer.

¹⁷⁴ Öke, **Ermeni Meselesi**, s.126

Resmi açıklamalara rağmen İngilizler el altında bazı Ermenilere yardımcı olmaktan çekinmemişlerdir. Daha 1905’de Mısır’da Bogos Nubar Paşa Başkanlığında kurulan Ermeni İttihat ve Muavenet Cemiyetinin kurulmasını kabul etmişlerdir. Adı geçen cemiyet, 1914’de bir toplantı yaparak üyeleri arasında aslen Taşnaklı altı komiteciyi ihtilal hazırlığı yapmak üzere Adana’ya yollamışlardır.¹⁷⁵

Bu komiteciler burada kilise müdavimleri ile müzakerede bulunacaklar ve onlara İngiltere himayesindeki Yunanistan’dan silah geleceğini vaat edeceklerdir.

İngiltere’nin himayesindeki Kıbrıs Adası da Ermeni komitecilerine yataklık eden önemli yerlerden biriydi. Burada da bir süre önce İngilizler tarafından bir Ermeni Okulu açılmış ve bu kurumun öğrencilerinin isyan çıkarmak üzere Anadolu’ya gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.

Osmanlı kayıtlarına göre Zeytun isyanı ve onu takiben Maraş, Urfa ve Adana’da çıkan isyanlar İngiliz himayesinde ve desteğinde gerçekleşmiştir. Çevredeki İngiliz donanması amiralleri Adana, Dört Yol, Yumurtalık ve İskenderun’daki Ermenilerle muntazam bir şekilde haberleşmişlerdir. Nitekim 23 Ocak 1915’de 60 kişilik bir İngiliz müfrezesi Adana vilayetine ayak basmış ancak burada ateşle karşılaşınca gemilerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.¹⁷⁶

2.2 Osmanlı Devleti’nin İyi Niyeti Ve Hoşgörüsü

Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan azınlıklara son derece geniş bir hoşgörü anlayışı ile yaklaşmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Ermeni komitelerinin ve yabancı devletlerin kışkırtmaları ile Osmanlı Devletine karşı Ermeni isyanları başlamıştır. Buna rağmen I.Dünya savaşının öncesinde devletin Ermeni tebaasına olan bakış açısı değişmemiştir. Osmanlı Hükümetinin bu hoşgörüsünü ve iyi niyetini anlatan birçok belgenin Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer aldığını görüyoruz.

Osmanlı Hükümeti, dinine ve milliyetine bakmaksızın tebaasının şikayetlerini dikkate almıştır. Örneğin; 28 Eylül 1912 tarihinde Adana Vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen tezkireye göre Sis Katogikosu ve Adana Ermeni Piskoposu

¹⁷⁵ Öke, **Ermeni Meselesi**, s.126

¹⁷⁶ Öke, **Ermeni Meselesi**, .s.127

tarafından şikayet edilen Adana Darüleytam Müdürü Vahakın Efendi'nin kötü idaresinden dolayı görevinden alınarak yerine yeni biri tayin edilmiştir.¹⁷⁷

Görülüyor ki Osmanlı Hükümeti, Ermeni halkının huzurunu düşünerek olumsuzlukları düzeltmeye çalışmıştır. Onların, toplum liderlerinin şikâyetlerini dikkate alarak devlete güvenmelerini sağlamak istemiştir.

Osmanlı Hükümetinin Ermenilere iyi niyet ve hoşgörülü muamelesi sadece devlete yapılan şikâyetleri dikkate almada değil aynı zamanda savaş arefesinde dahi Ermeni kiliselerinin inşaatına ruhsat verilmesi durumunda da görüyoruz.

Örneğin, 11 Haziran 1912 tarihli belgede Adana'nın Hasanbeyli köyünde kilise inşaatı için Ermeni Patrikhanesi cemaati Osmanlı Hükümeti'nden talep etmektedir. Ancak kilisenin eski temelleri üzerinde değil de hâkim bir tepede yapılmak istenilmesi sorun yaratmıştır. Bu yüzden kilise inşaatına cihet-i askeriyece izin verilmemiştir.¹⁷⁸ Sebep olarak da kilisenin inşa edileceği yerin stratejik bulunarak uygun görülmemesidir. Aynı belgede Adana Valiliği, Dâhiliye Nezareti'ne "ecnebi nüfusuna tabi olmayan kadim Ermenilerle rüesa-yı ruhaniyeleri hükümetçe mazhar-ı himaye olmadıkları takdirde ahali-i hıristiyanıye üzerinde ecnebi nüfusunun tevsiine meydan verilmiş olacağı ..." uyarısında bulunulmuştur. Bütün bu uyarılar dikkate alınarak kilisenin eski temelleri üzerinde inşa edilmesine izin verilmiştir.¹⁷⁹

Ayrıca, 6 Nisan 1912 tarihli bir belgede, Adana vilayetinin Bahçe kazasının Haruniye köyünde yıkılan kilisenin yerine olmak üzere, yakınlardaki bir arsa üzerine 18 metre boyunda, 14 metre eninde ve 8 metre yüksekliğinde yeni bir Protestan Kilisesi yapılmasına izin verilmiştir.¹⁸⁰

Yine 11 Şubat 1914 tarihli belgede Adana'nın Sis kasabasında Mahmutlu mahallesinde yıkılmış olan Ermeni kilisesinin arazi-i miriyeden 22 metre boyunda, 18 metre eninde, 9 metre yüksekliğinde ve 3 kapı ile 8 pencereyi ve 1 kubbeyi 1 veya 1,5 metre uzunluğunda ve eninde ve 2,5 metre yüksekliğinde kargir bir kilisenin inşasına ruhsat verilmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁷ B.O.A. D.H. İ.D. 166-8

¹⁷⁸ B.O.A. D.İ İ.D. 20-12-10/1

¹⁷⁹ B.O.A. D.H. İ.D. 20-12-15

¹⁸⁰ B.O.A. D.H. İ. D. 114-1-44-4

¹⁸¹ B.O.A. İ. A.Z.N. 115-17-2

Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı öncesinde Adana Ermenileri kilise inşaatları için, Osmanlı Devleti'nden izin ve ruhsat verilmesini istemişlerdir. Bu kilise inşaatlarına Osmanlı Hükümeti'nin izin verdiğini belgelerle tespit ediyoruz.

Kilise inşaatları sadece savaş öncesinde değil, savaş hali sürerken de devam etmiştir. Örneğin; Adana'nın Osmaniye kasabasında Sis Katagigosu Sahak Efendi'nin sahip olduğu arazi-i emiriyeye ait arsaya Ermeni cemaatine bir kilise inşa edilmek istenilmiştir. Gerekli tahkikat yapıldıktan sonra 15 Aralık 1914 tarihinde izin verilmiştir. Bu kilise 3 dönüm, 1 evle, 80 zira genişliğinde arsa üzerine 3 metre eninde ve zeminden itibaren 16 metre yüksekliğinde bir çan kulesini ve iki tarafında uzunluğu 7,40 metre ve eni 5,60 metre ölçülerinde iki odayı kapsayacaktır. Kilise 17 metre uzunluğunda 11,80 metre eninde ve 8 metre yüksekliğinde olacaktır.¹⁸²

Yukarıda tespit ettiğimiz belgelerde görülüyor ki, Osmanlı Hükümeti Ermenilere karşı tamamen iyi niyetini göstermiştir. Din ve vicdan hürriyetinin bütün nimetlerinden faydalanmışlardır.

Bu gerçeğin neticesi olarak; Adana vilayetinden yola çıkacak olursak Türkler Ermeni ibadethanelerine hiçbir zaman müdahale etmemişlerdir. Belgelerden anlıyoruz ki Türkler Ermenilerin mabetlerinin tamir ve bakımı ya da yeni bir kilise inşaatı için mümkün olan bütün kolaylıkları göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti Ermeni cemaatine hoşgörülü tavrını devam ettirirken, Ermenilerin zaman zaman Türklere ve Müslümanlara iftira etmeye kadar varan şikâyetleri devlet tarafından dikkate alınmıştır. Örneğin; 3 Ekim 1913 tarihli belgede Adana'nın Bahçe kazasının Haruniye köyünde iki dul Ermeni kadına taarruz edildiğine dair şikâyet devlet yetkililerince dikkate alınmış ve soruşturulmuştur.¹⁸³

Diğer bir müracaat ise Jandarma mülazımı Mustafa Efendinin Ermeni köylerinde baskı yaptığına dairdir. Jandarma Mülazımı Mustafa Efendi'nin, Bahçeli kazası Ermenilerinin eşkiyaya yataklık ettiği bahanesiyle halka darp ve işkence ettiğine dair Papaz Mesrup imzasıyla Bahçeli Ermeni Patrikliğine telgraf gönderilmiş olup Mustafa Efendi hakkında soruşturma açılmıştır.¹⁸⁴

¹⁸² B.O.A. İ. A.Z.N. 118-1333-M-10-1

¹⁸³ B.O.A. D.H. E.U.M. E.M.N. 37-22-5

¹⁸⁴ B.O.A. D.H. E.U.M. E.M.N. 37-22-6/1

2.3 Ermenilerin Yaptıkları İstihbarat Ve Casusluklar

Adana, Doğu Anadolu'nun birçok vilayeti gibi Ermeni faaliyetlerinin, isyanlarının yoğun olduğu hayali Ermenistan'ın Akdeniz'e açıldığı ve "Kilikya" adıyla her seferinde problem haline getirildiği bir vilayettir.¹⁸⁵ Bu bakımdan Akdeniz'e açılan bu vilayet hem komiteler hem de patrikhane ve kilise tarafından ön planda tutulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Ermeniler, Adana'da silahlanma ve teşkilatlanma faaliyetlerini tamamlamış ve İngiltere ve Fransa hesabına Ermeni casusluk şebekeleri oluşturmuşlardı. İtilaf Devletleri'nin Ermenilerden bekledikleri casusluktu. Çünkü bu bölge kıyıda bulunmasının yanında Suriye ve Irak cephelerine yakın bir yerdedir. Böylece komiteler İtilaf Devletleri adına rahatça çalışmış ve onların Anadolu'daki maşaları olmuşlardır.

1 Şubat 1915'te iki Ermeni İskenderun Körfezinde bulunmakta olan düşman gemisine iltica ederek kendilerine verilen casusluk vazifesini yerine getirdiler. 2 Şubat 1915 tarihinde de Dört Yol Ermenilerinden Abraham Şalciyan, Atik, Bedios adlı üç kişi düşman gemilerine sığınarak kuvvet ve askeri tertibatımız hakkında elde ettikleri bilgileri onlara ulaştırdılar.¹⁸⁶

24 Şubat 1915'te Köşker Torosoğlu Öğretmen Agop adında bir şahıs düşman tarafından Kıbrıs'tan getirilerek İskenderun'a çıkarıldı. Bu adam tahkik edeceği hususlarla ilgili olarak filo komutanının talimatı üzerinde olduğu halde kıyıda yakalandı ve askeri mahkemeye verildi. Yine 24 Şubat 1915'te düşman gemilerine sığınan Ermeniler arasında bulunan Dağlıoğlu Artin de üzerindeki evrak ile askeri mahkemeye verildi.¹⁸⁷

Bu dört olay komitelerin memleketi ne kadar can alacak noktalardan vurmak istedikleri pek açık şekilde göstermektedir.

Bunların yanı sıra Saimbeyli (Haçın), Dört Yol, Kozan ile diğer kazalarda ve Hasanbeyli nahiyesinde yüzlerce silah ve bomba, dinamit, harita ve bayrak bulunmuş ve Saimbeyli'nin sarp kayalıklarına kilise papazları ve komiteciler tarafından saklanmış gazyağları ve 150 kg barut bulunmuştur.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Süslü, a.g.e. s.90

¹⁸⁶ Gazigiray, a.g.e. s. 271

¹⁸⁷ Süslü, a.g.e. s.90-91, Gazigiray, a.g. e.s. 271-272, Mehmet Kanar, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, İstanbul 2001, s.305

¹⁸⁸ Kanar, a.g. e. s.306

Osmanlı Devleti'nin Ermeni olaylarını önlemede yetersiz kalmasının bir nedeni de istihbarat yetersizliğidir. Öyle ki Osmanlı emniyet teşkilatında bile yeterince Ermenice bilen eleman mevcut değildir. Bunun en önemli nedeni bütçe imkânsızlıklarıydı. Nitekim 1913'teki Haçın olayları üzerine Adana Emniyet Müdürlüğü bünyesine Ermenice bilen bir komiser atanması istenmiştir. Fakat münhal kadro bulunmadığı gerekçesiyle bu talep reddedilmiştir.¹⁸⁹ Böylesine önemli bir meselede mali problemlerin ön plana çıkarılmasını anlamak mümkün değildir. Dolayısıyla Ermeni komitelerinin çalışmaları engellenememiş, günden güne artmış ve Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin akıl almaz insanlık dışı uygulamalarıyla Türk halkı karşı karşıya kalmıştır.

Ancak bütün bunlara rağmen devletin hiç istihbarat almadığını iddia etmek de doğru değildir. Nitekim Dörtyol Kaymakamlığı tarafından elde edilen ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) Mutasarrıflığı vasıtasıyla Adana Vilayetine iletilen istihbari bilgilerde, 1913 yılının Paskalya günlerinde Adana'da Ermeniler tarafından karışıklık çıkarılacağı belirtilmektedir. Aynı rapora göre Adana Ermenileri silahlanmakla yetinmemiş, şehir içerisinde askeri depoya lağım dahi açmışlardır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti Ermenileri her türlü mülki göreve getirmekte sakınca görmemesine rağmen Ermeniler görevlerini kötüye kullanmaktan çekinmemişlerdir. Örnek olarak, 1914 yılında Adana Vilayeti Ermenilerinden Darüleytam Müdürlüğü'ne getirilmiş olan Vahakın Efendinin komitacılık yapmış olması gösterilebilir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bir belgede Vahakın Efendi'nin Ermeni komitesine mensup olduğunun belgelendiğini ifade edilmektedir.¹⁹¹

12 Kasım 1914 tarihinde İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta "*Boghos Nubar Paşa'nın, Türkiye ile reform konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkartmada müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini*" bildirdiğini nakletmektedir.¹⁹²

¹⁸⁹ B.O.A. D.H. E.U.M. 4-35-1

¹⁹⁰ B.O.A. H.R. S.Y.S. 84-69

¹⁹¹ B.O.A. İ.H.B. 174-09-1

¹⁹² Özdemir,Hallaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.58

VI. BÖLÜM

TEHCİR KARARININ ADANA 'DA UYGULANMASI

1.ERMENİ İSYANLARI VE TEHCİR KARARININ ALINMASI

1878'den itibaren hem batılı devletlerin hem de içeride ve dışarıdaki Ermenilerin yoğun faaliyetleriyle ortaya atılan Ermeni meselesi başlangıçta bir ıslahat meselesiydi.1915 Mayıs'ından itibaren ise Ermeni meselesi sözde soykırım meselesi olarak ele alındı.¹⁹³

Osmanlı Devletinin ölüm kalım savaşı verdiği bu sırada Ermeniler, gerek cephede ve gerek cephe gerisinde düşmanların işine yarayacak faaliyetlerini ülke geneline yaymışlardır. Hatta Ermeni komitelerinin topyekûn bir isyana hazırlandıkları seziliyordu. Öyle ki, Ermeni komiteleri sistemli olarak köylere kadar talimatları iletmişlerdir.¹⁹⁴ Anadolu'nun hemen bütün bölgelerinde Ermeni komiteleri tarafından organize edilen isyan ve tedhiş faaliyetleri başlamıştır.

1914 yılı Ocak ayında Hınçak ve Taşnak örgütlerince Kayseri Ermenileri isyan düzenlemiştir. Ermeni evlerinde, mezarlıklarında, cemiyetlerinde, kiliselerinde okullarında birçok silah, cephane, dinamit, talimat, beyanname ele geçirilmiş ve birçok Ermeni suçüstü yakalanmıştır.¹⁹⁵

Osmanlı Devleti, seferberlik ilan eder etmez Zeytun (Sülaymanlı) Ermeni ahalişi isyan etmiştir. 1914 yılı başlarından itibaren Ermenilerin organize bir şekilde isyan hazırlıklarına giriştikleri yerlerden birisi de Van vilayetidir. Van, Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerinin en açık görüldüğü yerdir. Nitekim diğer vilayetlerde gizli kalan Ermeni tertipleri burada açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Van isyanı (15 Nisan 1915) Osmanlı Hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihli 'sevk ve iskân' kararının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Yine Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Elazığ'daki Ermeni isyanları da sevk ve iskân kararının çıkmasında etkili olan hadiselerdir.¹⁹⁶

¹⁹³ Süslü, **a.g.e.** s.97

¹⁹⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Hallaçoğlu, **a.g.e.**, s.61-62

¹⁹⁵ Şenol Kantarcı, Kamer Kasım ve diğerleri, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara 2002, s.31

¹⁹⁶ Kantarcı, Kasım, **a.g.e.** s.33

27 Mayıs 1915 öncesi Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana, Urfa, İzmit, Adapazarı, Bursa, Musa Dağı, İzmir, İstanbul, Maraş, Antep, Halep ve daha birçok yerde Ermeni isyan ve terör olayları gerçekleşmiştir.

Bu durum karşısında Başkumandanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere gönderdiği tamimde; Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarını, askerden kaçarak eşkıyalığa başladıklarını, aramalarda bol miktarda silah ve bomba bulunduğunu ve bunun bir isyan hazırlığı olduğunu bildirerek aşağıda belirtilen tedbirlerin alınmasını istedi.

1. Ermeni erler seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak.
2. Komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilan edecekler.
3. Her yerde uyanık davranılacak, ancak planlı harekât olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve sadık tebaaya herhangi bir zarar verilmeyecekti.¹⁹⁷

2 Mart 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Adana vilayetine gönderilen bir telgrafta Ermenilerin isyan ve kargaşalık çıkarmalarına izin verilmemesi, şiddetle ve süratle olayların önüne geçilmesi emredilmiştir.

Tehcir yasası çıkmadan, hatta, 24 Nisan kararlarından evvel Adana vilayeti dâhilindeki Dört Yol Ermenilerinin Dört Yol dışına çıkarılmaları emri verilmiştir.¹⁹⁸

Anadolu'nun pek çok yerinde görev yapan Ermeni polis ve memurlarının birdenbire işlerine son verilmesinin de sakıncalı olacağı düşünülmüştür. Ancak itimat edilmeyen ve olaylara karıştığı sabit olan Ermeni polis ve memurların vilayetin uygun bölgelerine veya Ermeni nüfusu olmayan vilayetlere gönderilmesi için 1 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'nden talimat gönderildi.¹⁹⁹

Anadolu'nun birçok yerinde kanlı olaylar başlatılınca Osmanlı Devleti, savaş halinde birçok ülkenin hiç tereddüt etmeden hemen uygulamaya koyduğunu gördüğümüz '*soykırım*' olayına başvurmamış ve dokuz ay boyunca olayları ve faillerini hep mahallinde yatıştırmaya çalışılmıştır.²⁰⁰

Osmanlı Hükümeti bunlarla da kalmayıp, İtilaf Devletleriyle işbirliği içinde olaylar çıkaran Ermenilerin yatıştırılması ve içerideki emniyetin sağlanması amacıyla parlamentodaki Ermeni mebuslarına müracaat etmiştir. Aynı uyarı Patrikhane'ye de

¹⁹⁷ Hallaçoğlu, a.g.e., s.62

¹⁹⁸ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 50-141

¹⁹⁹ Hallaçoğlu, a.g.e., s.62

²⁰⁰ Süslü, a.g.e. s.104

yapılmıştır. Fakat bütün bunlar Hükümetin güçsüzlüğü ve olayları engellemekten aciz olduğu şeklinde yorumlanmıştır.²⁰¹

Osmanlı Devleti seferberlik ilanından itibaren dokuz ay boyunca iyi niyetli tedbirlerle işi çözmeye çalışmıştır. Ancak, olayların önüne geçemeyince, Ermeniler konusunda köklü tedbirler almak zorunda kalmıştır. Van isyanının patlak vermesi üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara “acele ve gizli” kaydıyla bir genelge yollanmıştır.

Bu genelgede Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el koyulması ve komite elebaşlılarının tutuklanması bildirildi. 26 Nisan'da Başkumandanlık tarafından bütün birliklere aynı mealde bir tamim gönderilerek elebaşlılarının askeri mahkemelere sevki ile suçluların cezalandırılması istendi.²⁰²

Dâhiliye Nezaretinin bu talimatı üzerine İstanbul'da 2345 kişi tevkif edilmiştir. Alman Büyükelçi Wangenheim bir raporunda belirtildiğine göre tutuklama 24–25 Nisan gecesi ve ertesi günü akşamı gerçekleşmiştir. Ona göre, aralarında doktor, gazeteci, yazar, din adamı ve mebusların da bulunduğu bu kişilerden sadece 500 tanesi Taşnak İhtilal Örgütü üyesidir. Ermenilerin her yıl sözde soykırım günü olarak andıkları 24 Nisan bu 2345 kişinin tutuklandığı gündür.²⁰³

Komitelerin kapatılması ve elebaşlılarının tutuklanması, olayları yatıştırarak yerde daha da şiddetlendirmiştir. Teşkilatlanma ve silahlanmalar şehirlerden en küçük yerleşim yerlerine kadar götürüldüğü ve Ermeniler birçok dış vaatlerle kandırıldığı için kanlı faaliyetler daha da artmıştır.²⁰⁴

Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu. Bir taraftan Osmanlı ordusunu, diğer taraftan da sivil halkı emniyet altına almak maksadıyla Osmanlı Hükümeti nihayet son çare olarak savaş bölgelerindeki halkın “sevk ve iskânı” na karar vermek zorunda kalacaktır.

Başkumandan vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yolladı:

²⁰¹ Süslü, **a.g.e.** s.104

²⁰² Gürün, **a.g.e.** s.213

²⁰³ Gös. yer.

²⁰⁴ Süslü, **a.g.e.** s.109

“ Van Gölü etrafında ve Van Valiliği’nce bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915’te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermeniler’i ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tabikini rica ederim. Bir mahsur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim.”²⁰⁵

Enver Paşa’nın bu yazısından anlaşılacağı üzere O’nun isteği Ermenilerin isyan çıkaramaz hale getirilmeleri idi. Eğer bunlar bir arada bulunmazlarsa isyan edebilme şansları kalmayacaktı.²⁰⁶ Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılmaktadır.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Meclisi Vükela’dan karar almadan ve bu işle ilgili geçici kanun çıkartmadan sorumluluğu tek başına üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı. Talat Paşa 9 Mayıs 1915 tarihinde Van, Erzurum ve Bitlis valilerine gönderdiği telgraflarda Van Ermenilerinin sakin oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevk edilmeleri talimatını verdi. Ayrıca, sevk işleminin Erzurum’un güney kısmı ve Bitlis’e bağlı kazalar ile özellikle Muş, Sasun ve Talori Ermenilerine de uygulanmasını önermiştir.²⁰⁷

Talat Paşa 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığı’na gönderdiği şifrede de başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:²⁰⁸

1. Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
2. Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları dâhilindeki köyler ve kasabalar,
3. Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı,

²⁰⁵ Hallaçoğlu, a.g.e., s.65

²⁰⁶ Gürün, a.g.e. s. 211

²⁰⁷ Hallaçoğlu, a.g.e., s.66

²⁰⁸ Hallaçoğlu, a.g.e., s.67

4. Adana, Sis (Kozan), ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, ve Cebel-i Bereket sancakları,

Aynı telgrafta Ermenilerin iskân edileceği yerler ise şu şekilde belirtilmektedir:²⁰⁹

1. Van iline komşu olan kuzey kısımları hariç olmak üzere Musul vilayeti,
2. Zor sancağı,
3. Urfa şehir merkezi hariç Urfa sancağının güneyine,
4. Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmına,
5. Suriye vilayetinin doğu kısmında belirlenen yerlere,

Adana'da yapılacak nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey görevlendirilmiştir. Ali Seydi Bey'in refakatinde yine Halep ve Maraş bölgelerindeki nakliyat işlemleri için de Hamit Bey görevlendirilmiştir.²¹⁰

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın söz konusu tezkiresi Başkumandanlık Vekâletine ulaştıktan bir gün sonra Meclis-i Vükela tarafından da uygun bulunarak “ *Sefer Zamanında Hükümetin İcraatına Karşı Gelenler İçin Ordu Tarafından Alınacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun*”²¹¹ başlıklı kanun hükmünde kararname kabul edilmiştir.²¹²

27 Mayıs 1915 tarihli kanun-ı muvakkat aynen aşağıdaki şekildedir

Madde 1. *Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müte'allik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse der-akab kuva-yı askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmağa ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeğe mezun ve mecburdurlar.*

Madde 2. *Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurra ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.*

Madde 3. *İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.*

²⁰⁹ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Ankara 2005, s.44

²¹⁰ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 67

²¹¹ Bu kanunun orijinal adı şu şekildedir. “ *Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” Bu kanun 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Sadeleştirilmiş metni için bkz. Çiçek, **a.g.e.** s.45

²¹² Çiçek, **a.g.e.** s.44

Madde 4. *İşbu kanunun mer'iyet-i ahkamına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.*

Meclis-i Umuminin ictimanda kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu layiha-i kanuniyenin muvakkaten mevki'i mer'iyete vaz'ını ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.²¹³

13 Recep 1333/ 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915)

Mehmed Reşad

Başkumandan Vekili ve Harbiye

Nazırı Sadrazam

Mehmed Sa'id Enver

2. TEHCİRİN ADANA'DA UYGULANIŞI

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesi kararının düzenli ve güvenli bir şekilde uygulanması için gereken tedbirleri almıştır.

Yer değiştirmenin nasıl yapılacağı, Mecilis-i Vükâla tarafından şu esaslara bağlanmıştır.

* Ahali kendilerine tahsis edilen bölgelere rahat bir şekilde, can ve mal emniyetleri sağlanarak nakledilecektir.

* Yeni evlerine yerleşene kadar iaşeleri göçmenler ödeneğinden karşılanacaktır.

* Eski mali ve iktisadi durumları göz önünde tutularak kendilerine emlak ve arazi verilecek, muhtaç olanlara Hükümetçe mesken inşa edilecek.

* Ermeniler bütün taşınabilir mallarını yanlarında götürebileceklerdir.

* Ermenilerin beraberinde götüremeyecekleri eşyalar sahipleri adına açık artırma ile satılacak, bedeli hükümetçe ödenecektir.²¹⁴

Talat Bey, 30 Temmuz 1915'te yayınladığı ek bir kararla, gülünç denecek fiyatlar üzerinden mal satın almış kişiler varsa, satışları iptal etmek, fiyatları normal seviyeye yükseltmek ve kanun dışı kâr sağlanmasını önlemek için gerekli tedbirleri almalarını ilgili mülki mercilerden talep etmiştir. 28 Ağustos'ta ise Dâhiliye Nezareti, diğer hususların yanı sıra, tehcir edilenlerin sağlık durumlarının kontrol edilmesini, hastalara, hamile kadınlara ve bebeklere ihtimam gösterilmesini emrediyordu. Yine aynı yazı ile hasta, kadın, çocuk ve yaşlıların demiryoluyla, geri kalanların ise atlarla ve arabalarla

²¹³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş**, C.III-3, Ankara 1991, s. 40

²¹⁴ Öke, **Ermeni Meselesi**, s.149

sevk edilmeleri; her kafiye yiyecek stoku sağlanıp, muhafız birliklerinin refakat etmesi kayda bağlanıyordu. Ayrıca, Müslüman halkın muhtemel saldırılarına karşı emniyet tedbirleri alınması ve ihmali görülenlerin Divan- harbe verilmeleri istenilmiştir. Bu konuda yanlış anlamalara mahal verilmemesi için Dâhiliye Nezareti, tehcirin amacını ve uygulamayı açıkça bir defa daha belirtmek ihtiyacını hissetmiştir.²¹⁵

25 Mayıs 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Adana'da, Halep, Erzurum, Bitlis vilayetlerine gönderilen şifre telgrafnamede Ermeni köylerinin boşaltılması, boşaltma işlemine paralel olarak köylerin ismiyle sevk mahalleri ve sevk edilenlerin miktarları hakkında bilgi istenmektedir.²¹⁶ 17 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Adana vilayetine yollanan bir başka şifre telgrafnamede de, Sis Ermenilerinin tamamen sevkleri istenmektedir.²¹⁷

Tehcir sırasında Ermenilerin hiçbir yerde nüfusun %10'unu aşmaması ilkesi benimsenmiştir. Dâhiliye nezareti nerde, ne kadar Ermeni bulunduğu konusunda bilgi toplamaya çalışmıştır.²¹⁸ Öte yandan 11 Temmuz ayına gelindiğinde tehcir nedeniyle Zor sancağındaki Ermeni sayısı genel nüfusun %10'unu geçmişti. Bu durumda bundan sonra geleceklerin Zor sancağına gönderilmemesi konusunda bir genelge yayınlanmıştır.²¹⁹

Osmanlı Devleti korunmaya ihtiyacı olan Ermeni aileleri hakkında 30 Nisan 1916 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Adana ve diğer vilayetlere gönderdiği emirnamede aşağıdaki hususlara dikkat edilmesini istemektedir.²²⁰

1. Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı uyrukların bulunmadığı köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirin tahsisatından verilmesi,
2. On iki yaşına kadar olan çocukların, bölgedeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması,
3. Hali vakti yerinde olmayan Müslüman ailelere ise muhacirin tahsisatından, çocukların iaşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi,

²¹⁵ Öke, **Ermeni Meselesi**, s. 149

²¹⁶ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 53-113

²¹⁷ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54-51

²¹⁸ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54- 412, 54-315

²¹⁹ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54- 413

²²⁰ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 63-142

4. Genç ve dul kadınların kendi rızaları ile Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi,

Adana ve diğer vilayetlere yollanan 9 Temmuz 1916 tarihli belgede Reji idaresinde çalışan memurların sevk edilmemesi bildirilmiştir.²²¹ 15 Ağustos 1915 tarihli bir başka belgede belirtildiğine göre, Ermeni mebus aileleri tehcir dışı bırakılmıştır.²²² Yine 4 Ağustos 1915 tarihli belgede şimendüfer hizmetlerinde çalışanlar ve bunların ailelerinin sevklerinin yapılmaması istenilmiştir.²²³ Silahlı kuvvetler için iş yapmakta olan fabrikalarda çalışan hamal ve amele taburlarında bulunan Ermeni efrâd aileleri de sevke tabi olmayacaklardır.²²⁴

Osmanlı Devleti'nin göç yasasına tabi tutacağı Ermeniler savaş bölgelerindeki Gregoryen Ermenileri idi. Dâhiliye Nezareti, 3 Ağustos 1915 tarihinde vilayetlere gönderdiği bir genelgede Katolik Ermenilerinin sevk edilmemesini, hatta, liva ve vilayetlerdeki nüfuslarının bildirilmesini emretmiştir.²²⁵ 29 Ağustos 1915 tarihli şifre telgrafnamede ihtiyaç nispetinde sanatkâr ve asker aileleri ile Protestan ve Katolik Ermenilerinin sevk olunmaması Adana ve diğer vilayetlere bildirilmiştir.²²⁶ Fakat bu genelgenin komitelerde çalışan Katolik ve Protestanları kapsamadığı anlaşılmaktadır. Zira 2 Eylül 1915 tarihi ile Adana vilayetine gönderilen bir telgrafta Osmanlı Devleti aleyhine zararlı faaliyetler gösteren hem Protestan ve hem de Katolik Ermeniler iskân yerlerine sevk edilmeleri istenilmiştir.²²⁷

Görülüyor ki Osmanlı Devleti'nin sevkine gerek gördüğü Ermeniler, isyan etmiş ve isyan edebilecek konumda olanlardır. Osmanlı Devleti Ermenileri buldukları yerlerden uzaklaştırırken de aynı titizliği göstererek, kimsenin mağdur olmaması için çalışmış ve tedbirlerini almıştır. Nitekim sevk edilen Ermenilerin resmi müesseselere ve şahıslara olan borçlarının ne şekilde ödeneceğine dair bir de talimatname çıkarılmıştır.²²⁸

Osmanlı Hükümeti tehciri uygularken çok hassas davranmıştır. Yine, 21 Ekim 1916 tarihli bir başka belgede bütün Ermeni memurlarla ellerinde resmi görev ifa etmek

²²¹ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54-368

²²² B.O.A. D.H. Ş.F.R. 55-191

²²³ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 55-48

²²⁴ B.O.A. D.H. E.U.M. 2.şub. 68-77

²²⁵ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54-A/252

²²⁶ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 55-292

²²⁷ Halaçoğlu, a.g.e, s. 82

²²⁸ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54-A/368

üzere askeri belge bulunanlar hariç olmak üzere diğer şimendifer memur ve görevlilerinin buldukları yerlerde kalmaları, İstanbul'a ve diğer herhangi yere gitmemeleri emredilmektedir.²²⁹ Nitekim 23 Ekim 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Halep Vilayeti'ne yazılan bir yazıda Halep'te Edvar Simkiyan, Manok Sarrafyan ve Agop Gagayan ile Tarsus şubesi memurlarından Serkis Kişiyân'ın kötü halleri yoksa Osmanlı Bankası'nın Halep Şubesinde görevlendirilmeleri istenilmiştir.²³⁰

3.SEVKİYAT MERKEZİ OLARAK ADANA

Adana vilayeti, gerek tehciri uygulama aşamasında gerek tehcirden önce önemli bir konumda bulunmaktadır. Tehcir yasası çıkmadan önce Adana Vilayeti'nden, Ermeni sevkini yapıldığını görüyoruz. Şöyle ki; 12 Mayıs 1915 tarihli belgede, Adana vilayetinin kazaları Haçin, Dört Yol vesair mevkilerden Ermeni sevkini yapıldığından bahsedilmektedir.²³¹ 1915 tehcir yasası ile Batı Anadolu'dan sevk edilen Ermeniler bile Adana üzerinden gönderilmiştir. Örneğin, 13 Kasım 1916 tarihi itibarıyla İzmir'den çıkarılıp Zor'a sevk edilmek istenen 256 Ermeni komiteci, önce Adana'ya getirilmiş oradan da Maraş yoluyla Zor'a gönderilmiştir.²³² Ermenilerin Zor'a ve Halep'e sevklerinde bu bölge yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Savaş şartlarına rağmen, sevkîyatın bir düzen içerisinde yürütülmesine çalışılmış ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramaması için itina gösterilmiştir. Bunun için de Osmanlı Devleti elindeki bütün imkânları kullanarak ve zorlayarak nakli gerçekleştirmiştir.

Buna rağmen cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta yetersizliğinden sevkîyatın aksadığı, Osmanlı belgelerinde de ifade edilmektedir.²³³

Bütün bu zor şartlara rağmen hükümetin, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir düzen içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim, Amerikan'ın Mersin konsolosu Edward

²²⁹ B.O.A. D.H. Ş.F.R. .69-62

²³⁰ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 57/86

²³¹ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 52-338

²³² B.O.A. D.H. Ş.F.R. 69-262

²³³ Hallaçoğlu, a.g.e, s.77

Natan 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün demiryolu güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu, kalabalık yüzünden sefalet çekildiğini ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini ve çektikleri zahmete rağmen hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağlandığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.²³⁴

Tehcir sırasında Adana'da küçük çaplı problemler de olmuştur. 25 Eylül 1915 tarihi itibarıyla 70 bini aşkın Ermeni Osmaniye üzerinden Halep'e sevk edilmiştir. Sevk sırasında ufak tefek hırsızlıklar meydana gelmiştir.²³⁵

Osmanlı Devleti, sevki tam olarak başlatmadan önce vilayetlere yazılar yazarak bölgelerden geçecek kabilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirmiştir.

Dâhiliye Nezaretinden Adana ve Halep valiliklerine ile Urfa mutasarrıflığına yollanan 6 Kasım 1915 tarihli belgede muhacirlerin iaşelerinin sağlanmasına özen gösterilmesi istenmektedir.²³⁶

İaşe temini için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve talimatlar verildi. İhtiyaçların tespit ve temini için İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi. Sevkiyat sırasında kabilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Adana vilayetine 300.000 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca vilayetler kendi imkânları nispetinde yardımlarda buldukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tespit edilmektedir. Bu arada Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından hükümetin bilgisi dâhilinde Ermenilere dağıtılmıştır. Bunun dışında Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehciire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.²³⁷

Osmanlı Hükümeti Ermeni yetimlerini de göz ardı etmemiştir. Ermeni sevkiyatı yapılacak olan vilayetlerde yetimhanelerin yapılması için 10 yaşından küçük Ermeni çocuklarının sayısının tespiti ve yetimhane tesisi için uygun bina bulunması gibi

²³⁴ Hallaçoğlu, a.g.e, s.78

²³⁵ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 54-A/252

²³⁶ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 57-317

²³⁷ Hallaçoğlu, a.g.e., s.87

çalışmalarda bulunulmuştur.²³⁸ Adana'da Alman misyonerlerin denetiminde bulunan Haruniye yetimhanesinde de Ermeni çocukları barınmaktaydı.²³⁹

4. ERMENİLERDEN KALAN MALLARA UYGULANAN MUAMELE

Tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan talimatnameyle Osmanlı Devlet'i tarafından koruma altına alınmıştır.

Talimatnamede belirtildiğine göre bozulabilir mallarla hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalathaneler Emvali Metruke Komisyonları tarafından açık artırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktır. Osmanlı Hükümeti'nin bu talimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için çok dikkatli davranmıştır. Emvali metruke mallarının Emvali Metruke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede yoluyla satılması ve kendilerine ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükümet, 3 Ağustos 1915'te vilayetlere ve komisyonlara şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suiistimallere meydan vereceği düşüncesiyle yasaklamıştır. Ancak daha sonra bu karar bazı vilayetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.²⁴⁰

6 Temmuz 1915 tarihi itibarıyla Dâhiliye Nezareti tarafından Dört Yol/Adana Emvali Metruke Komisyonu Riyasetine gönderilen şifre telgrafnamede sevk edilen Ermenilerin taşınmaz mallarının Müslüman halka değeri nispetinde satılabileceği bildirilmiştir.²⁴¹

Osmanlı Devleti, Adana'dan sevk edilen Ermenilerin bıraktığı hanelerde onların akrabalarının müracaatları durumunda bu hanelere oturma ya da kiralama izni vermiştir. Ancak Ermeni nüfusunun yoğunlaşmasına izin verilmemiş, bunların Müslüman köy ve kasabalara dağıtılması gerektiği vurgulanmıştır.²⁴²

Yine 10 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezareti Adana ve diğer vilayetlerin Emvali Metruke Komisyonlarına gönderdiği şifre telgrafnamede, Müslüman olmuş, evlenmiş

²³⁸ D.H. Ş.F.R. 54-150

²³⁹ D.H. Ş.F.R. 55-43

²⁴⁰ Halaçoğlu, a.g.e, s.89

²⁴¹ D.H. Ş.F.R. 54-346

²⁴² D.H. Ş.F.R. 58-1

olanlarla güvenilir kişilere teslim edilen çocukların aileleri ölmüş ise malların çocuklara verilmesi bildirilmiştir.²⁴³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti sevk edilen Ermenilerin mallarını koruma altına alarak haklarını korumuştur. Sevk edilen Ermenilerden kalan sanat ve ticarethaneler iskân şirketleri kurularak değerleri üzerinden bu şirketlere aktarılmıştır. Hatta, muhacirler gittikleri yerlerde kendilerine gönderilen bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır.²⁴⁴

5. TEHCİR İŞLEMİNİN DURDURULMASI VE GERİ DÖNÜŞ

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse sevkiyat yoğunluğu yüzünden zaman zaman nakil işleminin durdurulduğu ya da yavaşlatıldığı görülmüştür. 25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere gönderilen emirlerle kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir. Ancak Dâhiliye Nezareti sevkleri ertelenen Ermenilerin bazı vilayetlerde mahalli memurlardan aldıkları belgelerle vilayet dâhilinde dolaştıkları istihbaratını almıştır. Vekâlet 3 Şubat 1916 tarihli genelgesiyle bundan sonra hiçbir Ermeni'nin bakanlıktan izin almadıkça bulunduğu kazanın dışına çıkarılmamasını emretmiştir.²⁴⁵ 21 Şubat 1916'da sevkiyata son verilmesi için bütün vilayetlere tebliğ gönderilmiştir. Ancak, bu tebliğin komite mensuplarına ve zararlı kişilere uygulanmayacağı belirtilmiştir.

Dâhiliye Nezareti Adana ile diğer vilayetlere ve sancaklara 15 Mart 1916'da gönderdiği tebliğde idari ve askeri lüzumdan dolayı sevkiyatın tamamen durdurulduğunu hiç bir sebeple sevkiyat yapılmayacağını bildirmiştir.²⁴⁶

Bu sebeple henüz iskân yerlerine varmamış olan Ermenilerin buldukları vilayetlere yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir. Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğu Suriye tarafına göç ettirildiğinden, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir. Yine Adana Sis ve Akdamar Katogigoslukları birleştirilerek Kudüs'e nakledilmiştir.²⁴⁷

²⁴³ D.H.Ş.F.R. 54-A/382

²⁴⁴ Halaçoğlu, a.g.e, s.90

²⁴⁵ D.H. Ş.F.R. 60-224

²⁴⁶ D.H. Ş.F.R. 62-21

²⁴⁷ 1916 Ermeni Katogigosluk ve Patriklik Nizamnamesi; Ermeni Patrikhânesi'nin ülkeyi parçalama yolundaki faaliyetleri, Patrikhâne'ye 1863 yılında devletçe, "Ermeni Milleti Nizâmname" ile verilen hakların tadil edilmesini gerektirmiştir. 10 Ağustos 1916 tarihinde yürürlüğe giren yeni "Ermeni

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Osmanlı Devleti tehciye tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için 31 Aralık 1918 tarihli bir kararname çıkarmıştır. Bu kararname Adana ve diğer vilayetlere yollanmış olup geri dönmek isteyenlerin sağlıklı ve güvenli bir şekilde seyahatleri ve yaşmeleri karşılanmak üzere yerleştirmeleri yapılacağı bildirilmiştir.²⁴⁸ Geri dönen Ermenilerin yol masrafları hükümet tarafından karşılanacaktır. Ayrıca onların mektepleri, kiliseleri ve diğer her türlü müesseseleri kendilerine teslim edilecektir.²⁴⁹ Öte yandan bu kararnamede Müslüman olmuş Ermeni kadınlardan bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılmıştır.

Osmanlı Hükümeti geri dönüş yapmak isteyen Ermeniler ile ilgili işlemleri yaparken, Müslüman muhacirleri de mağdur etmemek için titizlik göstermiştir. Şöyle ki; Müslüman muhacirler ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa her iki tarafın da hukuku gözetilecektir.²⁵⁰ Ermenilerin geri dönmeleri sağlanırken Müslüman mülteci ve muhacirlerin sefalet ve mağduriyetlerine mahal verilmeyecektir. Bu konudaki yanlış uygulamalar nedeniyle Dâhiliye Nezareti vilayetlere bir genelge göndermek ihtiyacı duymuştur. Buna göre sahipleri geri dönmeyen emvali metruke mallarının tahliyesine gerek yoktur. Gayretkeş memurların bu tür uygulamalarının önüne geçilmelidir.²⁵¹ Ayrıca, emvali metruke malları hakkında karışıklıklara meydan vermemek için gerek hükümet gerekse şahıslar tarafından satın alınan emvali metruke

Katogigosluk ve Patrikliği Nizâmnâmesi" ile, biri sırf ruhanî ve üstün durumda Katogigosluk, diğeri yarı ruhanî, yarı siyasî ve idarî Patriklik gibi iki makam yerine, bu ikisinin de yetkilerini toplayan tek bir makam, Katogigosluk-Patriklik Makamı ortaya çıkmıştır. Osmanlı ülkesinde bulunan iki Katogigosluk - Sis (Kozan) ve Akdamar- ve iki Patriklik (İstanbul ve Kudüs) kalkmış, yerlerine tek makam olan Katogigosluk-Patriklik Makamı geçmiş ve onun yeri de devletin siyasî merkezi İstanbul değil, Hıristiyanlığın dinî merkezi Kudüs olmuştur. Patrikhâne meclislerinde de değişiklik yapılmış, 140 kişilik Genel Meclis (Millî Meclis-i Umumî) kaldırılmış, yerine 12 kişilik Dinî Meclis (Meclis-i Ruhanî) ile Karma Meclis kurulmuştur. Osmanlı Devleti, bu yeni nizâmnâme ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun ve Rusya'nın Osmanlı Ermenileri ile ilişkilerini kesmeyi amaçlamıştır. Böylece, Osmanlı Ermenileri Rusya'nın mane'î koruyuculuğundan kurtarılmaya çalışılmıştır. Bayur, **a.g.e.** s. 57-59

²⁴⁸ B.O.A. H.R. M.Ü. 43-34

²⁴⁹ B.O.A. H.R. M.Ü. 43-34

²⁵⁰ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.104

²⁵¹ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 95-256

emlakının satışına ya da rehin bırakılmasına izin verilmemesi vilayetlere ve sancaklara bildirilmiştir.²⁵²

Osmanlı Devleti savaş döneminde Ermeni yetimleri hususunda titiz davranmıştı. Yine aynı şekilde savaş sonrasında Ermeni yetimlerini koruma konusundaki hassasiyeti devam ettirmiştir. Savaş sonrasında bu çocukların bunların cemaatlerine iadesi söz konusu olmuştur. Ancak, bu sırada Ermeni çocuklarının dışında Müslüman yetimlerden bazılarının da gayr-i müslim zannıyla Ermeni müesseselerine tesliminin istenildiği görülmüştür. Hükümet bu tür olumsuzlukların önüne geçebilmek için talimatname göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Bu talimatnamede “*an-aslin İslam olan ba’zı yerli ve mülteci ve muhâcir çocuklarının da anâsır-ı Hıristiyanıyye yedine geçmesine hiçbir suretle muvâfakat câ-iz olmadığından ahvâl-i mümasilede pek ziyade tedkik ve ta’mik mesele edilerek bu gibi gayr-i kabil telâfi mehzire meydan bırakılmamasının âlâkadârâna ehemmiyetle tebliği matlubdur*” denilmektedir.²⁵³ 18 Ocak 1919 tarihli bir genelgeye göre Ermeni yetimleri Ermeni cemaati olan yerlerde cemaate teslim edilecek, Ermeni cemaati olmayan yerlerde ise devlet kontrolünde tutulacaktır.²⁵⁴

Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeni’nin eski yerlerine döndüğü hakkında değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Verilen rakamlarda, 1914 öncesi sinden daha fazla sayıda Ermeni’nin bazı vilayetlere döndüğü dikkatimizi çekmektedir. Özellikle Adana bölgesinde bu durum söz konusu olmuştur. Hatta Erzurum ve Bitlis Ermenilerinin önemli bir kısmı da memleketlerine dönmeyerek Adana’da kalmışlardır.²⁵⁵ 1921 Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu ve Ortadoğu’daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak belirtilmiştir.²⁵⁶ Bu tabloda Adana’ya geri dönen Ermeni nüfusu 150.000’dir. Amerikan arşiv belgeleri ise, Sevr’den önce geri dönenler de dâhil olmak üzere Anadolu’da yaşayan tüm Ermeni nüfusunu 644.900 olarak vermektedir.

²⁵² B.O.A. D.H. Ş.F.R. 96-195

²⁵³ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 96-248

²⁵⁴ B.O.A. D.H. Ş.F.R. 95-163

²⁵⁵ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.120

²⁵⁶ Özdemir, Halaçoğlu ve diğerleri, **a.g.e.** s.121

Osmanlı Arşiv belgelerine göre Adana vilayetinden sevk edilen 14.000, kalan 15-16.000'dir.²⁵⁷ Ancak, geri dönenlerin ne kadarının sürgün edilmeyenler, ne kadarının sürgünden dönenler olduğunun kesin bir tespiti mümkün olmadığından 1919 başlarından itibaren Anadolu'da Ermeni nüfusunun belirlenmesi ön planda ele alınmıştır. Adana'da 1914'te 57.700 iken 1918'de 72.000 olarak verilmiştir. Özellikle Amerika Milli Arşiv'inde yer alan diğer bir belgede ise, Anadolu şehirlerindeki Ermeni nüfusunun ne kadarının tehcir edildiği, ne kadarının yerlerinde kaldığı, gidenlerden ne kadarının geri döndüğü, ayrıca kayıp ve ölü sayılarıyla 1919 yılından sonra dışardan gelip yerleşenlerin ne kadar olduğu kaydedilmiştir.

Buna göre, Adana merkezde savaş öncesi 25.000 Ermeni'nin yaşadığı, 17.000 göç ettirildiği, 8.000'nin yerinde bırakıldığı belirtilmiştir. Savaş sonrasında 17.000 Ermeni'den 12.000'inin geri döndüğü, 5000'inin kayıp olduğu dolayısıyla 1919 yılında Adana'da toplam Ermeni nüfusunun 20.000'e ulaştığı, 1919 yılından sonra Adana'ya yeni gelen Ermenilerin ise 30.000 olduğu ve bunlarla birlikte Ermeni nüfusunun 50.000'e çıktığı bilinmektedir. Bu belgeden Ermenilerin Adana merkezli bir Ermenistan kurmak istedikleri açıktır. Şehir merkezindeki nüfusun tehcir öncesine göre iki kat arttırıldığı görülmektedir.²⁵⁸

²⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ankara 2002, s. 109

²⁵⁸ Halaçoğlu, **a.g.e.** s.106-107

SONUÇ

Osmanlı Devleti çok uluslu bir devletti. İmparatorluğun korunması uğrunda Türkler kan dökerken, diğer Osmanlı vatandaşları servet yapmaya refah ve huzur içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Hukuki statü içinde mümtaz bir cemaat durumunda olan Ermeniler ilk günlerinden itibaren Osmanlı Devleti'nin her türlü nimetinden faydalanmışlardır. Verilen imtiyazlara ve haklara zamanla yenileri eklenmiş, devlet zayıflamaya başladığı zamanlar da ise, hem Batılı devletler, hem de bazı Ermeni gruplarınca bunlar, bir baskı hatta müdahale unsuru olarak kullanılmışlardır.

Memnun kaldıkları askerlik muafiyetini asırlarca bir ayrıcalık olarak kabul eden Ermeniler XIX. Yüzyılda bu konuyu kendilerinden esirgenen bir hak olarak ileri sürmüşler, bu hakka sahip olduktan sonra da devletin verdiği silahla devlete başkaldırmaktan çekinmemişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı içerisinde bulunan Osmanlı Devleti, milleti sadıka olarak gördüğü Ermenileri daha önce isyan etmelerine rağmen onlara karşı iyi niyetini korumaya devam etmiştir.

1909 Adana olayları gelecekte yaşanması muhtemel ciddi bir probleminin de habercisi olmuştur. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı sırasında dalga dalga Ermeni ayaklanmalarıyla karşılaşıldı.

Osmanlı Devleti, savaş hali sürerken bile Ermenilerin taleplerini geri çevirmek istememiştir. Bu iyi niyet örneklerini Adana vilayetinde görmek mümkündür. Adana vilayetinde kaza ve köylerde Osmanlı Devleti tarafından birçok kilise tamirlerine, inşaatlarına izin verildiğini görüyoruz. Devlet belirli bir inceleme sonucunda bu kilise tamirlerine ve inşaatlarına izin vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Ermeni yetimlerinin ve dullarının her türlü bakım ve ihtiyaçları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Mevcut yetimhanelerin yanı sıra yeni yetimhaneler de faaliyete geçirilmiştir.

Birinci Dünya savaşında Ermenilerin Doğu Anadolu'da Ruslarla iş birliği yapmaları özellikle isyancı Ermeniler sayesinde Van'ın Rusların eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan kararını almak zorunda kaldı. Buna rağmen Ermeni faaliyetleri eksilecek yerde artarak devam ettiğinden dolayı 27 Mayıs 1915 tarihinde tehcir yasası çıkarıldı. Bu geçici kararlar tehlike arzeden yerlerdeki Ermenilerin savaş

mahallerinden uzaklaştırılması düşünülmüştür. Osmanlı Devleti tehciri yaparken gerekli tüm önlemleri de almıştır.

Tehcir işleminde Adana'dan sevk edilen Ermeni sayısının 14.000, kalan Ermeni sayısının ise 15-16.000 olduğunu Osmanlı arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Protestan ve Katolik Ermeniler ile hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar, yaşlılar ve kimsesiz kadınlar sevke tabi tutulmamışlardır.

Adana'nın tehcir sırasında sevkıyat merkezi olarak kullanıldığını görüyoruz. Öyle ki Batı Anadolu'dan sevk edilenler dahi Adana üzerinden Zor sancağına gönderilmişlerdir. 25 Eylül 1915 tarihi itibarıyla Osmaniye üzerinden Halep'e sevk edilen Ermenilerin sayısı 70.000'i geçmiştir. Sevk sırasında bunların yaşları devlet tarafından karşılanmıştır. Osmanlı Devleti'nin tehcir işleminde ne kadar titiz davrandığını batılılar da yazdıkları raporlarla doğrulamışlardır.

Değerlendirilmesi gerekli bir önemli husus da geri dönen Ermenilerdir. Adana'da 1914 tarihli resmi nüfus bilgilerine göre tehcir öncesi Ermeni nüfusu 52.650 olarak belirtilmiştir. 1918'de ise bu nüfus 72.000 olarak tespit edilmiştir. Bu da gösteriyor ki sevk edilenlerden geri dönenlerin yanı sıra diğer bölgelerden göç edenlerin de Adana'ya yerleştiklerini tespit edebiliriz.

Ermeniler, ister Gregoryen, ister Katolik ister Protestan olsunlar dinlerini, dillerini, kültürlerini, örf ve adetlerini serbestçe yaşadıkları gibi Osmanlı ekonomisinde ve ticaretinde önemli bir işlevselliği sahip milletler. Batının müdahalesiyle gelişen olaylar, önüne geçilemez bir hal almış, Osmanlı Devleti'ni ve gelecek kuşakları zor durumda bırakan bir tez halini almıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

A- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi;(D.H. E.U.M. E.M.N.) 37-22-5, 37-22-6/1, 41-35-1, 2.şub. 68-77, 77-27-1

B- Dahiliye Nezareti İdare Kısım: (D.H. İ.D.) 166-8, 114-1-44-4, 166-8,

C- Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi; (D.H. Ş.F.R.) 50- 141, 52-292, 52-338, 53- 113, 54- 51, 54-150, 54-A/252,54-315, 54-A/252, 54-346, 54-A/ 368, 54-368, 54-A/382, 54-412, 54-413, 55-43, 55-48, 55-191, 55-292, 57-86, 57-317, 58-1, 60-224, 62-21, 63-142 69- 62, 69-262, 95-163, 95- 256, 96-195, 96-248

D- İrade Adliye ve Mezahip Nezareti: (İ. A.Z.N) 115-17-2, 118-1333-M-10-1

E- Hariciye Siyasi Kalemi: (H.R. S.Y.S.) 84-69

F- Hariciye Nezareti Mühimme Kalemi: (H.R. M.Ü) 43-34

2. SALNAMELER VE ZABIT CERİDELERİ

Salname-i Nezareti Maarif Umumiye, 1316(H.) senesi, birinci sene, Matba-i Amire

Salname-i Nezareti Maarif Umumiye, 1319(H.) senesi, dördüncü sene, Matbaa-i Amire

Salname-i Nezareti Maarif Umumiye, 1321(H.) senesi, altıncı sene, Asr Matbası

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre:1, C.III, (İctima Senesi 1), TBMM Yay, Ankara 1982,

3. KİTAPLAR

Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, (İkinci Baskı), Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2005

Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri,1914–1918, Genel Kurmay Basım Evi, C.I, Ankara 2005

ARMAOĞLU H. Fahir, **Siyasi Tarih 1789–1960**, (İkinci Baskı), Sevinç Matbaası, Ankara 1973

BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, 1914–1918 Genel Savaş**,(Üçüncü Baskı) C.III/3, T.T.K. Ankara 1991

BEKTAŞ Hazma, **Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler**, Uludağ Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama Merkezi, Bursa 2001

BOZKURT Gülnihâl, **Alman ve İngiliz Belgelerinin Ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, T.T.K. Ankara 1996

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz.Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2001

ÇİÇEK Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915–1917**, T.T.K. Ankara 2005

DEVELİOĞLU Ferit, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Yay. haz. Aydın Sami Güneçal, (Onbeşinci Baskı), Aydın Kitabevi Yay. Ankara 1998

GAZİGİRAY A. Alper, **Osmanlı'lardan Günümüze Kadar Vesikalar a Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982

GÖYÜNÇ Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yay. İstanbul 1983

GÜNEŞ İhsan, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet**, C.I, T.B.M.M. Vakfı Yay. Ankara 1997

GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, T.T.K. Ankara 1985

HALAÇOĞLU Yusuf, **Ermeni Tehciri**, (Beşinci Baskı), Babiâli Kültür Yay. İstanbul 2005

HAYDAROĞLU İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yay. Ankara 1993

KANAR Mehmet, **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Meşrutiyetten Önce ve Sonra**, Der yay. İstanbul 2001

KANTARCI Şenol, Kamer KASIM, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Asam Yay, Ankara 2002

KARAL Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.IV, T.T.K. Ankara 1999

....., **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.I, T.T.K., Ankara 1999

....., **Büyük Osmanlı Tarihi**, C.II, T.T.K., Ankara 1999

KARPAT Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları-Osmanlı Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2003

KAŞGARLI Mehlika Aktok, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Altıncıoğlu Matbaası, Ankara 1990

KOCAŞ Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler Ve Türk-Ermeni İlişkileri**,(İkinci Baskı), Altınok Matbaası, Ankara 1967

MEHMET ASAF, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), T.T.K. Ankara 1982

METİN Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları**, Mili Eğitim Basım Evi, İstanbul 1992

MOLTHKE Hemuth von, **Türkiye Mektupları**, , Çev. Hayrullah Örs, (Üçüncü Baskı), Remzi Kitabevi. İstanbul 1999

ÖKE Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914 – 1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)** T.T.K, Ankara 1991

-----, **Ermeni Meselesi**, Aydınlar Ocağı Yay. İstanbul 1986

ÖZÇELİK Ayfer, **Sahibini Arayan Meşrutiyet, 31 Mart Ve 1909 Adana Olayları**, Tez yay. İstanbul, 2001

ÖZDEMİR Hikmet, Halaçoğlu Yusuf, **Sürgün ve Göç**, T.T.K, Ankara 2004

SARAY Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, (İkinci Baskı), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005

SONYEL R. Sonyel, **İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk- Ermeni Olayları (1908-1909)**, T.T.K. Ankara 1988

SÜSLÜ Azmi, **Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehciri**, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi. Yay. Van 1990

ŞEMSETTİN SAMİ, **Kamus'ul Alâm**, C.II, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996

TURAN Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**,(Sekizinci Baskı), Boğaziçi Yay. C.I, İstanbul 1995

UÇAROL Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, (beşinci baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul 2000

URAS Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, (İkinci Baskı), Belge Yayınları, İstanbul 1987

URFALI Mateos, **Vakayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**,Çev.M. Halil Yınanç, T.T.K. Ankara 1962

VAHAPOĞLU M.Hidayet, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, (İkinci Baskı) Boğaziçi Yay. İstanbul 1992

4. MAKALELER

ERASLAN Cezmi, “ *Ermeni Komiteleri, Propagandaları Ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler*” **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler**, 24-25 Mayıs, İstanbul Üniversitesi. Yay. İstanbul 2001, s.77-105

ERSAN Mehmet, “*Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdaresini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar*”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler**, 24-25 Mayıs, İstanbul Üniversitesi. Yay. İstanbul 2001, s.1-12

ELİAÇIK Muhittin, “*Ermeni Asıllı Şair Arifi ve Şiirlerinde İslami Görüşler*”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, C.III, Ocak 2007, s.260-269

HALAÇOĞLU Yusuf ‘*Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler*’, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. Ankara 2002, s.105–136

KILIÇ Remzi, “*Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları Ve Faliyetleri*” **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, C.IV, Ocak 2007 s.78-88

KÜRKÇÜOĞLU Erol, “*Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri*”, **Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yay. Ankara 2003, s.335-342

MEMİŞ Ekrem, “*Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri*” **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı**, C.VII, S. I, Haziran 2005, s.1-10

McCARTHY Justin, “*Osmanlı Ermeni Nüfusu*”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. Ankara 2002, s.63-83

ÖNTUĞ Mustafa Murat, “*Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi*” **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, C.III, Ocak 2007, s.311–328

ŞAHİN Gürsoy, “*Amerikalı Bir Misyonerin XIX.Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme*” **Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı**, C.VII, S. I, Haziran 2005, s.197-225

ULU Cafer, “*Türk- Ermeni Sosyo-Kültürel Etkileşimi: Dil ve Edebiyat Örneği*” **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Erciyes Üniversitesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, C.I, Ocak 2007, s. 506-518

EKLER

Ek-1. Tehcirin Uygulanışı Hakkında 31 Mayıs 1915 Tarihinde Bakanlar Kurulunca Kabul Edilen Karar.....	85
Ek-2. Adana iline ait Osmanlı Arşiv Belgesi.....	87
Ek-3 Adana iline ait Osmanlı Arşiv Belgesi.....	88
Ek-4 Adana iline ait Osmanlı Arşiv Belgesi.....	89
Ek-5 Adana iline ait Osmanlı Arşiv Belgesi.....	90
Ek-6 Adana- Haçin Bölgesinde Ermenilerden Toplanan Silahlar.....	91

EK-1

TEHCİRİN UYGULANIŞI HAKKINDA 31 MAYIS 1915 TARİHİNDE “Bakanlar Kurulunca kabul ve ilan edilen karar”

Tezkere sureti

“Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmını Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun hareketını zorlaştırdıkları; erzak ve askeri malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla işbirliği yapmak ve birlikte hareket etmek emelinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askeri kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmanı göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların hareket sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu işlem için faaliyete başlanacaktır. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ile Adana, Sis, Mersin’in merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereketin livaları, Maraş’ın merkezi hariç Maraş mutasarrıflığı, Halep vilayetinin merkez ilçeleri hariç, İskenderun, Beylan, Cısrısugur, Antakya kazalarının köy ve kasabalarında oturan Ermeniler, güney vilayetlerine acil olarak sevk edilecektir. Sevk edilecek Ermeniler Van vilayeti ile sınır olan kuzey kısmı hariç olmak üzere Musul vilayetine ve Zor sancağına; Urfa’nın merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kısmına; Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmına ve Suriye vilayetinin doğu kısmında belirlenen ve tahsis edilen yerlere nakledilerek yerleştirilecektir. Devletin temel çıkarları için uygun görülen bu işlemin bir yöntem ve kurala bağlanmasını isteyen 26 Mayıs 1915 gün ve 270 sayılı tezkere, Bakanlık Kurulunda görüşülmüştür. Görüşmelerde devletin varlığını ve güvenliğini muhafaza için devam eden uygulamalar ve fedakârca düzenlemeleri bozmaya yönelik zararlı hareketlerin etkili bir şekilde bertaraf edilmesi mutlak surette gerekli olup, Bakanlığınızın bu konu ile ilgili olarak uygulamaya koyduğu kararlar isabetli ve açık olduğundan, Bakanlığınızca bu emirde belirtilen uygulamaya başlanması uygun bulunmuştur. Belirttiğimiz şekilde, isimleri yazılı olarak bildirilen köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden gönderilmesi gerekenlerin, gidecekleri yerlere rahat bir şekilde taşınmaları ve ulaştırılması ile yolculukları boyunca istirahatlarının sağlanması, can ve mallarının korunması ve tespit edilen yerlerine vardıklarında kesin olarak yerleştirilene kadar göçmenler ödeneğinden iaşeleri sağlanacak, daha önce sahip oldukları mali ve

ekonomik durumları oranında, kendilerine emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara, devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut ve portakal bahçeleriyle; dükkan, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallarının açık artırmayla satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için Bakanlığınızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin bütün hükümlerinin uygulanması terk edilmiş malların korunması, idaresi ile gene iskân işlemlerinin hızlandırılması, düzenlenmesi, incelenmesi ve uygulanması alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili görev ve sorumluluklarını taşımak ve doğrudan doğruya Bakanlığınıza bağlı kalmak suretiyle bir başkan ile biri iç işleri, diğeri maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilmeyen yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. Konu, Savunma Bakanlığı'na ve Maliye Bakanlığı'na tebliğ edilmiştir. Bakanlığınız tarafından uygulanmasına ilişkin tezkere yazılmıştır.”²⁵⁹

²⁵⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, C.1, Genelkurmay Basım evi, 2005, s. 131-132

که در این نامه ها سابقه ای از تجدید نامه - بجزه صوتیه -

در لایحه اصولی

عمومی
خصوصی

در سه بولت اکند و در همین اوزر از انبار به گونه تکلیف آید و در سه ایتمه الهی
 اول در این بولتیه یکی قصه عوارین اوغلو بدروس موقوفیه بفضیله ایثار
 اظه ده شوره لایحه همین واط از مندرین جمله شایسته کن مدع و همی خایه
 بوسیله بولتیه شوره اخذ به اول همی و بویه قدیم اچیمه اولهین کنده
 اوز ار قدامه اوله و اطه ده قاضی و برای قاضی بویزه اولوب چوقه بویه
 بچو کینه ایسه برقی بولتیه کنده اوزر قضاة انبار اولوب کینه بولتیه
 خواتمه نامه تحقیقاته ایثار اولنده موقوفیه در لایحه همین اوله و اقدیمه
 بکند و کنده ده لایحه ده در سه بولتیه بولتیه بولتیه ایسه ده و لایحه
 انظار دار قاضی ایسه عم معلومه بایه فیله کند لهن او اقدیمه لایحه
 جهت عدلیه قلم اولدین و بریره کینه بولتیه خیر و بریره او همی بار قاضی بویزه
 ضمایم خریته جالبندین چه بولتیه تحقیقاته نامه در سه بولتیه تحقیقاته
 تاریخ تحقیقاته سه اشعار اولنده و در لایحه ایسه اولدین حقه کی تحقیقاته و تحقیقاته
 تسبیح و تحقیقاته نیک از برای فرونش هوا بایسه بولتیه مدتیله فرق و انبار
 قومانته انقدیمه ایفای تحقیقاته ایسه اولدین برای معلوم بولتیه

صدقه بقده

Handwritten signature and official stamp

Ermenilerin Adana'da karışıklık çıkaracaklarına ve askeri depolara saldıracaklarına dair. B.O.A, H.R. S.Y.S. 84-69

EK-4

ایرادہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
۲۰۲۸

ایرادہ دینی و حقوقی نہیں ہے بلکہ محض عدالتی و قانونی ہے۔ اس لیے اس کی اصلاح و ترمیم کے لیے عدالتی و قانونی طور پر اقدام کرنا ضروری ہے۔
نقصان اور نقصان دہ اثر ہے۔ اس لیے اس کی اصلاح و ترمیم کے لیے عدالتی و قانونی طور پر اقدام کرنا ضروری ہے۔
نقصان اور نقصان دہ اثر ہے۔ اس لیے اس کی اصلاح و ترمیم کے لیے عدالتی و قانونی طور پر اقدام کرنا ضروری ہے۔

بمذاہرہ سے نیک اجازت عدلیہ و قاضیہ نافذ ہوگی۔

محمد

محمد

محمد

محمد

Adana'nın Sis Kasabasında Mahmutlu mahallesinde münhedim olan Ermeni Kilisesi'nin
arsasına kargir bir kilise inşasına ruhsat verildiğine dair,
B.O.A. İ. A.Z. N. 115- 1332 Ra-17-2

Handwritten header text in Ottoman Turkish script, including the number 408.

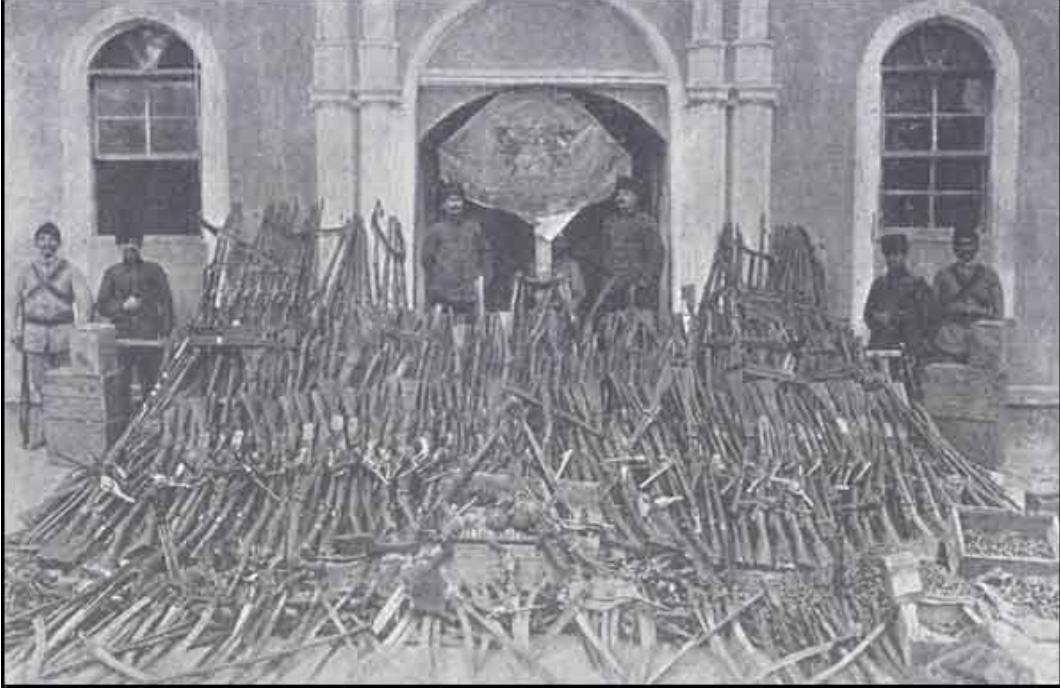
4

Main body of handwritten Ottoman Turkish text, detailing a land deed or agreement. The text is written in a cursive script and covers the majority of the page.

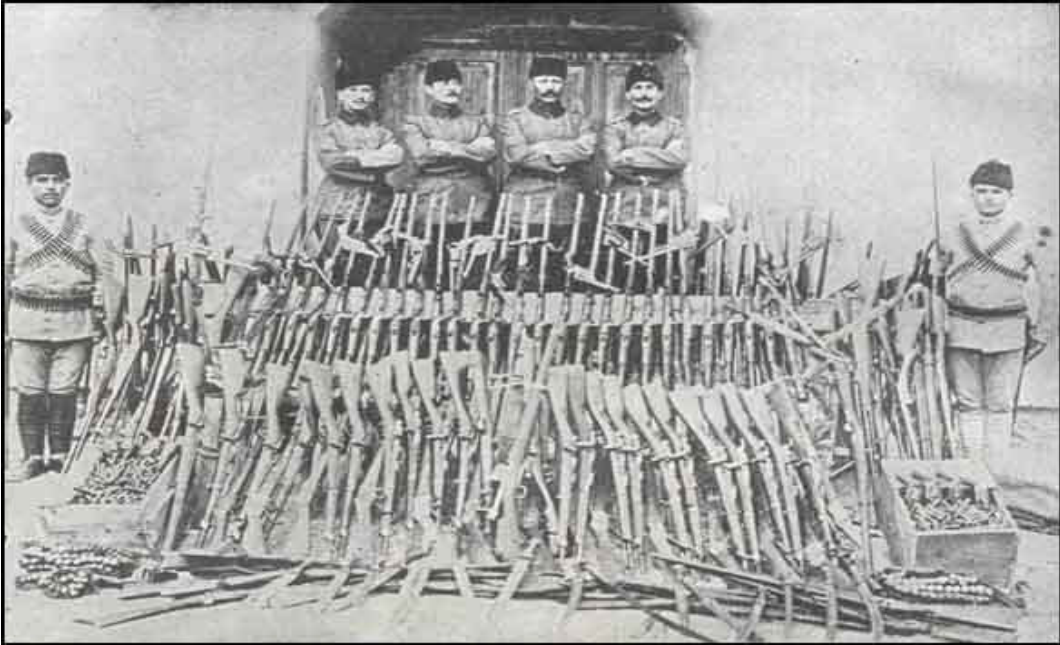
A row of six circular stamps or seals, each with a title above it: 'اعضاده' (Members), 'اعضاده' (Members), 'اعضاده' (Members), 'اعضاده' (Members), 'اعضاده' (Members), and 'اعضاده' (Members). The stamps contain various symbols and text.

Adana'nın Osmaniye kasabasında Sis Katogigosu Sahak Efendi'nin mutasarrıf olduğu arsa üzerine Ermeni cemaatine mahsus bir kilise inşasına müsaade olunduğuna dair, B.O.A, İ. A.Z.N. 118-1333-M- 10-1

EK-6

Haçin’de yapılan aramalarda ele geçirilen gaz tenekelerindeki barut, silah ve bombalar ile Haçin Ermeni Mektebinden çıkarılan, Ermenistan arması, dinamit, barut, kapsül ve fitiller. A. Alper Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları

Adana’nın Hasan-Begler köyünde yapılan aramalarda Ermenilerden toplanan silahlar Mehmet Kanar, Ermeni Komitelerinin Emelleri Ve İhtilal Hareketleri

